

Vänliga hälsningar

Lars Brander

W A L L E N B E R G A F F Ä R E N

Uppsats för C-seminariet
Historiska Institutionen
Göteborgs Universitet
Vårterminen 1979
Lars Brander

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	<u>Sida</u>
Referenser	2
Inledning	4
Syfte och problemställningar	4
Forskningsöversikt - presentation av materialet	4
I. Raoul Wallenberg i Ungern.....	7
Judeförföljelserna i Ungern	7
Raoul Wallenberg	8
Wallenbergs utnämning till attaché	9
Wallenbergs verksamhet i Ungern	11
Försvinnandet.....	13
II Perioden 1945 - 1957	14
Skriftväxlingen mellan svenska och sovjetiska myndigheter.....	14
Vittnesmålen	19
Gromykos memorandum - en analys	29
Handlade svenska regeringen riktigt?	31
III Perioden 1957 -	35
Efterforskningarna efter 1957	35
Vittnesmålen	40
Övriga vittnesmål	46
IV Summering och sammanfattning	50

REFERENSER

Källor

"Raoul Wallenberg. Dokumentsamling jämte kommentar rörande hans fångenskap i Sovjetunionen." Aktstycken utgivna av Kgl. utrikesdepartementet. 1957.
"Raoul Wallenberg. Dokumentsamling rörande efterforskningarna efter år 1957." Aktstycken utgivna av Kungl. utrikesdepartementet. 1965.

Litteratur

Berg, Lars G:son "Vad hände i Budapest". Sthlm 1949
Dardel, Fredrik von "Raoul Wallenberg - fakta kring ett öde". Sthlm 1970
Erlander, Tage "1955-1960". Kristiansstad 1976
Hägglöf, Gunnar "Fredens vägar. 1945-1950". Sthlm 1973
Lindström, Ulla "I regeringen". Sthlm 1969
Lindström, Ulla "Och regeringen satt kvar". Sthlm 1970
Philipp, Rudolph "Raoul Wallenberg. Diplomat, kämpe, samarit". Sthlm 1946
Sjöquist, Eric "Affären Raoul Wallenberg". Sthlm 1974
Svartz, Nanna "Steg för steg". Sthlm 1968
Undén, Östen "Minnesanteckningar". Sthlm 1966
Villius, Elsa och Hans "Fallet Raoul Wallenberg". Sthlm 1966

Tidningsartiklar

Aftonbladet: 29/1 1966 : Recension av Villius bok (Stig Hadenius)
19/3 1966 : "Professor Svartz på djupt vatten" (E o H Villius)
19/3 1966 : "Professor Svartz språkliga misstag" (S Wahlström)
27/1 1979 : "Raoul Wallenberg och jag skildes 1959". (R Svensson)
DN 29/5 1959 : "UD-aktion om Wallenberg med nytt bevismaterial."
30/7 1965 : "Misstro och trovärdighet i fallet Wallenberg".
(E o H Villius)
28/1 1966 : Recension av Villius bok (Ulf Brandell)
17/1 1970 : "Räddaren i Budapest". (U Brandell)
Expressen: 9/2 1966 : "Paret Villius har gett lösningen". (I Harrie)
9/2 1966 : "Replik av Per Wrigstad".
12/11 1978: "Raoul Wallenberg - är han död eller levande? Skåpet
kan lösa gåtan.." (I Hedlund)
27/1 1979 : "Min cellgranne hette Raoul Wallenberg.."
27/1 1979 : "...och det finns fler vittnen". (E Sjöquist)
G-P: 27/1 1979 : "Vittne om Raoul Wallenberg: Han levde 1975!"
(Viveca Vogel)
ST: 28/1 1966 : Recension av Villius bok
11/2 1966 : "Elsa och Hans Villius svarar sina kritiker".

SvD 29/5 1959 : "Nya märkliga vittnen om Raoul Wallenberg".
28/1 1966 : Recension av Villius bok. (Tom Selander)
9/3 1966 : "Wallenberg-ärendet alltjämt Öppen fråga". (N Svartz)
SDS 28/1 1966 : Recension av Villius bok. (Sven Landahl)
3/2 1966 : "Makarna Villius och Raoul Wallenberg". (G v.Dardel)

INLEDNING

I juli 1944 sändes Raoul Wallenberg av svenska regeringen till Ungern med uppdrag att försöka rädda så många som möjligt av landets förföljda judar. Wallenberg utnämndes till förste legationssekreterare vid svenska beskickning i Budapest. Vid årsskiftet 1944-1945 pågick de ryska truppernas slutoffensiv i området. I januari 1945 lämnade Wallenberg sitt högkvarter i sällskap med sin chaufför och den sovjetiske majoren Demtjinkov för att ta kontakt med ett högre ryskt kommando. Därefter arresterades han, fördes till Sovjet och fängslades.

Syfte och problemställningar

I 34 år har fallet med den försvunne svenske diplomaten utgjort ett inte helt obetydligt irritationsmoment i relationerna mellan Sverige och Sovjet. Mitt syfte med denna uppsats är att försöka förmedla en bild av Wallenberg-affärens utveckling under dessa år samt att källkritiskt granska materialet rörande försvinnandet och Wallenbergs fångenskap i Sovjet. De styrande frågeställningarna är:

- Vem var Raoul Wallenberg? Varför blev han 1944 sänd till Ungern? Hur och varför blev han utnämnd till attaché vid den svenska legationen i Budapest?
- Vad kan man veta om Wallenberg efter försvinnandet? Varför arresterades han? Vart fördes han? Har den svenska regeringen handlat riktigt i affären?

Forskningsöversikt - presentation av materialet

Svenska regeringen har - möjligen med undantag för de första åren - i sitt sökande efter Wallenberg arbetat efter teorin att han finns i Sovjet. Det mesta av UD's material har varit hemligstämplat och är så ännu idag, men två s k "vitböcker" har getts ut. Den ena 1957 och den andra 1965. Hemligstämplingen har naturligtvis inneburit stora problem för forskarna. Den socialdemokratiska regeringen betecknade fallet som en oerhört kontroversiell affär och beslöt att hemligstämpla materialet i 50 år. På UD i Stockholm finns det samlat i ett plåtskåp - över 500 kilo utredningar, vittnesmål och analyser. Förrre statsministern Thorbjörn Fälldin gav emellertid justitiekansler Ingvar Gullnäs i uppgift att undersöka huruvida hemligstämplingen kunde hävas eller om åtminstone delar av det stora materialet kunde offentliggöras. Det är möjligt att så kommer att ske under 1979.⁽¹⁾

UD's två vitböcker får således utgöra en grund för denna uppsats. Dessutom har Dardels, Sjöquists och Villius böcker använts så pass flitigt att de kanske redan här bör presenteras lite närmare:

Dardel, Fredrik von: "Raoul Wallenberg - fakta kring ett öde" (Sthlm 1970). Fredrik von Dardel är Raoul Wallenbergs styvfar, han är synnerligen känslomässigt engagerad i fallet och boken kan därför betecknas som tämligen

1) Expr 12/11 1978

tendensförs. Dardel har dock haft god kontakt med Wallenbergaktionens inre krets, har möjligen haft tillgång till material som endast är känt av Aktionen och UD och är uppenbarligen väl insatt i problematiken. I övrigt bygger boken till stora delar på det vanliga materialet - UD's två vitböcker, Villius "Fallet Raoul Wallenberg", Lars Bergs "Vad hände i Budapest" och Rudolph Philipps "Raoul Wallenberg. Diplomat, Kämp, Samarit". Dardel menar att Wallenberg isolerades i sovjetiska fängelser eftersom han utgjorde en säkerhetsrisk för Sovjets intressen i Ungern. Han hade under sin tid i Budapest vunnit rykte som någon slags frihetshjälte och kunde om han släpptes, menar Dardel, ha skadat Sovjets intressen, kanske inte bara i Ungern utan även i andra östländer. Vidare avfärdar boken helt Villius teori om att Wallenberg verkligen dog sommaren 1947, som ryssarna senare hävdade. Granskningen av vittnesmålen är inte särskilt djuplodande och Dardel godtar utan större omsvep det mesta. I avslutningskapitlet håller han även för troligt att Wallenberg fortfarande är i livet.

Sjöquist, Eric: "Affären Raoul Wallenberg." (Sthlm 1974). Sjöquist är journalist på tidningen Expressen och har skrivit en bok i en något annorlunda stil än den man vanligen möter inom ämnet. Han gör "avslöjanden", som exempelvis att IB varit inkopplade på fallet och att rikspolisstyrelsen haft ärendet aktuellt långt in på 70-talet. Materialet är det vanliga - UD's vitböcker, Dardel, Philipp, Villius, tidningsklipp etc. Sjöquist är övertygad om att Wallenberg levde 1961 och är inte heller främmande för tanken att han fortfarande är i livet.

Villius, Elsa och Hans: "Fallet Raoul Wallenberg." (sthlm 1966). Författarparet Villius gör i sin bok en beundransvärd källkritisk granskning av affären Wallenberg. De har arbetat målmedvetet och metodiskt, även om de - enligt min mening - på några väsentliga punkter dragit felaktiga slutsatser. Vi kommer till detta senare i uppsatsen. Någon litteraturlista finns inte med i boken, men efter vad jag kan förstå har Villius tillämpat den källkritiska metoden på praktiskt taget allt känt material i affären. Märklig är Villius snabba omsvängning i Wallenberg-problematiken. Boken kom ut tidigt 1966. Så sent som den 2 februari 1965 hade författarna i svensk television tillkännagett en rakt motsatt uppfattning än den som presenteras i "Fallet Raoul Wallenberg". Visserligen hade UD under denna tid hunnit komma ut med sin andra vitbok, men stora delar av materialet bör ändå ha varit känt för Villius. Exempelvis hade ju Bruggers vittnesmål varit publicerad i Berner Tagblatt redan 1958.

De tidningsartiklar som nämns och används i uppsatsen härrör framför allt från två skilda tillfällen - maj 1959, då bl a Bruggers vittnesmål blev känt för den svenska allmänheten, och från våren 1966, då Villius uppmärk-

uppges
under
boken
och i

✓ sammade och så småningom livligt omdebatterade bok släpptes. Uppgifterna rörande Kalinskis vittnesmål, som blev känt så sent som i januari 1979, är naturligtvis uteslutande hämtade från tidningsartiklar. Något annat material finns ännu inte att tillgå.

RAOUL WALLENBERG I UNGERN

I detta inledande kapitel skall jag i korthet försöka redogöra för de bakomliggande händelser som ledde fram till Raoul Wallenbergs arrestering och försvinnande. Uppsatsens tyngdpunkt kommer dock att ligga på händelseutvecklingen efter januari 1945, och jag avser inte att här göra någon djupare källkritisk granskning av materialet.

Judeförföljelserna i Ungern

Ungern hade anslutit sig till tremaktspakten Tyskland-Italien-Japan i november 1940. Efter Tysklands anfall på Sovjet ställde sig regeringen i Budapest på Hitlers sida och förklarade Sovjetunionen krig.⁽¹⁾ I september 1943 kapitulerade Italien. Samtidigt hade den ungerska armén fått känna på svåra nederlag. Oppositionen växte och starka krafter krävde att Ungern skulle följa Italiens exempel och kapitulera.⁽²⁾ Amiral Horthy, som vid denna tid var Ungerns statschef, kallades den 15 mars 1944 till Hitler, vilken krävde att Tyskland skulle visas politisk och militär lojalitet. Horthy vägrade gå med på detta, varpå Hitler förklarade att Ungern skulle ockuperas.⁽³⁾

Den 19 mars 1944 invaderade tyska trupper Ungern. Efter ockupationstrupperna följde ett specialkommando under Adolf Eichmann. Kommandots uppgift var att slutgiltigt lösa judefrågan.⁽⁴⁾

Nu började den speciella judelagen, som Ungern på tysk uppmaning antagit redan 1942⁽⁵⁾, att verkställas. Judarna tvingades bära davidsstjärnan och förbjöds använda sig av allmänna kommunikationsmedel och bilar. De fick inte besöka restauranger och biografier och myndigheterna spärrade all judisk förmögenhet över 3000 pengö.⁽⁶⁾ Den 16 april började de judar som levde på landsbygden att drivas samman och fem dagar senare fanns cirka 100 000 judar i läger - Eichmanns kommando arbetade snabbt och metodiskt. Den 15 maj började deportationstågen till koncentrationsläger i Tyskland att röra på sig.⁽⁷⁾ I stort sett alla judar på den ungerska landsbygden dödades under försommaren. I mitten av 1944 hade totalt cirka 437 000 judar likviderats i utrotningslägren.⁽⁸⁾ Först vid denna tid började främmande makter att förstå vad som hände i Ungern. I juni protesterade samtliga beskickningar i Budapest utom den tyska, italienska och kroatiska. Påven och chefen för det internationella Röda Korset sände personliga protester, president Roosevelt protesterade i hotfulla ordalag och den 1 juli uppmanades Horthy av den svenske kungen Gustav V att "rädda dem som ännu kunde räddas av judarna."⁽⁹⁾ Då deportationerna började på den ungerska landsbygden

1) Villius s71

2) Erlander s291

3) Villius s11f

4) ibid s11

5) ibid s11

6) Enligt Sjöquist, s21, gick det 5-10 pengö på 1 dollar.

7) Villius s16f

8) Sjöquist s21f

9) Villius s18f

förstod judarna i Budapest att turen snart skulle komma till dem. De sökte bistånd och skydd hos bl a Sveriges legation. Legationssekreterare Per Anger har berättat att judarna som sökte hjälp var så många att kön ringlade sig långt ut på gatan.⁽¹⁾ Legationen fick arbeta dag och natt. Sedan den utfärdat 700 provisoriska pass, hemställde den hos UD om personalförstärkning.⁽²⁾ Vid samma tid fick professor Marcus Ehrenpreis i Stockholm ett förslag från Norbert Masur, som var ombud för World Jewish Congress, om att en skicklig person skulle leda en räddningsaktion i Ungern. Personen skulle ha gott anseende och fick inte vara jude. Tidigare hade USA's State Department vid flera tillfällen anhållit att den svenska regeringen skulle vidta åtgärder och på något sätt ingripa i Ungern.⁽³⁾

Ehrenpreis kontaktade K Lauer, den ungerske chefen för Mellaneuropeiska Handels AB. Lauer föreslog att Raoul Wallenberg, vilken var utlandsdirektör i bolaget och gjort många affärsresor till Ungern, skulle utses för uppdraget.⁽⁴⁾

Raoul Wallenberg

Raoul Wallenberg var född den 4 augusti 1912. Fadern, Raoul Oscar Wallenberg, kusin till finansmännen Jacob och Marcus Wallenberg, hade tre månader tidigare dött i cancer. Hösten 1918 gifte modern, Maj Wallenberg, om sig med byråchef Fredrik von Dardel, som sedermera blev överdirektör vid Karolinska sjukhuset och Serafimerlasarettet i Stockholm.⁽⁵⁾

Raoul avlade studentexamen 1930 och fick bl a stort A i geografi och engelska och litet a i ryska och teckning. Han gjorde sin värnplikt vid I3 i Örebro, åkte till Frankrike för att studera franska och fortsatte sedan till USA, där han skrevs in vid universitetet i Ann Arbor i Michigan.⁽⁶⁾ 1935 avlade han arkitektexamen.⁽⁷⁾

Efter studierna arbetade han i Kapstaden och praktiserade i en bank i Haifa. Sedan återkom han till Sverige för att ägna sig åt affärer.⁽⁸⁾ På Jacob Wallenbergs uppmaning antog han en tjänst i Mellaneuropeiska Handels AB i Stockholm, ett företag som importerade livsmedel från bl a Ungern och Frankrike. Företaget drevs av den ungerske juden Koloman Lauer. I väntan på att denne skulle få svenskt medborgarskap blev Wallenberg firmans direktör.⁽⁹⁾

1) Dardel s9

2) UD's dokumentsamling 1957 s57f

3) Dardel s10

4) ibid s10

5) Sjöquist s13

6) ibid s14f

7) Villius s27

8) ibid s27

9) Sjöquist s19f

Wallenbergs utnämning till attaché

I maj 1944 hade det amerikanska UD klargjort för sin minister i Stockholm, Hershel Johnson, och för attachén Iver Olsen att de ungerska judarnas möjligheter att överleva berodde på närvaron av största möjliga antal utländska observatörer. Det blev Johnsons och Olsens uppgift att söka påverka svenska UD att utvidga antalet diplomater i Budapest. Olsen var dessutom ombud för den amerikanska hjälporganisationen War Refugee Board - i det följande förkortad WRB - och ledde från sitt högkvarter i Stockholm hjälpaktioner runtom i Europa.⁽¹⁾

I huset Strandvägen 7 i Stockholm fanns vid denna tid såväl USA's beskickning som Mellaneuropeiska Handels AB och skeppsredare Sven Saléns kontor.⁽²⁾ I april 1944 kontaktade attaché Olsen Mellaneuropeiska Handels AB's direktör Koloman Lauer och informerade honom om de ungerska judarnas situation. Lauer tillfrågades om han kunde rekommendera någon person som på svenska UD's uppdrag kunde skickas till Budapest och föreslog då Wallenberg.⁽³⁾

Det bör kanske nämnas att Wallenberg redan tidigare tillfrågats om han var villig att åka till Budapest för att försöka rädda Lauers familj. Wallenberg lär ha svarat, att han visserligen var villig att hjälpa men att han som privatperson inte kunde åta sig ett sådant uppdrag. Lauer bad då professor Marcus Ehrenpreis, som var överrabbin i Stockholm, att medverka till att Wallenberg sändes till Ungern av den svenska regeringen. Överrabbinen satte emellertid som villkor att hjälpaktionen skulle gälla alla judar.⁽⁴⁾

Efter attaché Olsens och direktör Lauers möte i april fördes förhandlingar mellan WRB, World Jewish Congress - i det följande förkortad WJC, svenska utrikesdepartementet, svenska privatpersoner - bl a Lauer, Wallenberg och skeppsredaren Salén⁽⁵⁾, flyktingar och USA's minister Hershel Johnson.

Resultatet av dessa förhandlingar blev att Raoul Wallenberg utnämndes till förste legationssekreterare i Budapest.⁽⁶⁾ Wallenberg hade, enligt Erlander, av alla fått mycket höga vitsord. UD tvekade därför inte att anställa honom för att organisera hjälpverksamheten för de ungerska judarna.⁽⁷⁾

I juni 1944 meddelade minister Johnson sina överordnade i Washington: "Mr Raoul Wallenberg kommer att utnämnas till attaché vid svenska legationen i Budapest med speciell uppgift att följa och rapportera om situationen vad gäller förföljelserna av judar och minoriteter.--- Olsen och jag anser att War Refugee Board bör tänka ut på vilka sätt man kan stödja denna aktion av svenska regeringen, framför allt vad gäller finansiellt bistånd.---"⁽⁸⁾ Hjälparbetet kom att bli en till stora delar ren amerikansk aktion. Enligt vad man kan uttyda av minister Johnsons telegram ovan, inskränkte sig Wallenbergs uppdrag för svenska regeringen att "följa och rapportera om situationen". Wallenberg lade emellertid större vikt vid ett mer konkret

1) Sjöquist s22
2) ibid s23
3) Villius s26f
4) Sjöquist s24f

5) Sjöquist s25
6) Villius s27
7) Erlander s292
8) Villius s28

hjälparbete och han såg sig i första hand som anställd av WRB. Den 29 juni telegraferade nämligen Johnson till amerikanska UD: "---- Den nyutnämnda attachén, Raoul Wallenberg, anser emellertid att han skall utföra en humanitär aktion på War Refugee Boards vägnar. Därför önskar han fullständiga instruktioner om hur långt hans auktorisering sträcker sig och försäkringar om ekonomiskt stöd.--- Vi är imponerade av Wallenbergs förmåga att agera intelligent och med gott omdöme ---- och vi hemställer enträget om att lämpliga instruktioner lämnas så snart som möjligt.---"(1

Wallenberg å sin sida förberedde sitt uppdrag. Bl a förhandlade han med UD om sina befogenheter och tar i en bevarad promemoria upp några punkter han vill gå igenom: "1) Jag bekräftar det vid tidigare samtal gjorda medgivandet att jag skall ha friheten att förhandla, och att jag inte kan utsättas för kritik från svensk sida på grund av mutor som jag utdelat. 2) Jag tar för givet, att om jag skulle behöva resa hem för rapport, så kan jag göra detta utan vidare och resekostnaderna betalas av UD. 3) På grund av den tydliga omöjligheten att skaffa pengar i Sverige får jag föreslå att en propaganda-kampanj börjas i svenska tidningar och får jag fråga, om man har något emot att vi sätta igång härmed. 4) Jag anhåller att få veta vilken min rang-ställning kommer att vara vid legationen. 5) Jag har av experter vid amerikanskt och brittiska legationerna tillrättat att söka upp flera personer, av vilka flera står i opposition till den nuvarande regeringen, vilket jag anhåller att få meddela. 6) Mr Böhm i engelska legationen har rått mig att under alla förhållanden söka upp premiärminister Sztójay. Går detta för sig? 7) Hur ofta kan man påräkna kurirlägenhet? 8) Asylrätt. 9) Audiens."(2

Wallenberg och Lauer fick skriftliga och muntliga uppvaktningar från ungrare såväl i Sverige som i andra länder som hade släktingar kvar i Ungern. Till-sammans satte de upp en lista över dessa personer. De utarbetade också en kod. Koden hade inte några egentliga regler - frånvaron av sådana skulle göra det svårare för censuren. Både Wallenberg och Lauer menade att de förstod var-andra så bra att regler var överflödiga.(3

Den 7 juli meddelade WRB Johnson och Olsen om vilka kanaler Wallenberg skulle kunna använda i Ungern och gav även namn på kontaktmän i Budapest.(4 Iver Olsen skildrar i ett brev till John W. Pehle, VD i WRB, hur Wallenberg började sin hjälpaktion. Han skriver att Wallenberg lämnade Sverige "med en djävla fart - utan instruktioner och utan fonder."(5

- 1) Sjöquist s25f
- 2) Villius s28f
- 3) ibid s29
- 4) Sjöquist s28
- 5) ibid s29

Wallenbergs verksamhet i Ungern

Den 9 juli 1944 kom Raoul Wallenberg till Budapest. Han blev chef för svenska legationens C-avdelning, som hade hand om de humanitära frågorna. Legationen, som vid denna tiden låg på Gëllertberget i stadsdelen Buda, hade en mycket liten personalstyrka - innan Wallenbergs ankomst endast fem personer: Minister Danielsson, legationssekreterare Anger, en kanslist och två kvinnliga kanslibiträden. I juli kom Wallenberg och i augusti ytterligare två svenskar, Lars G:son Berg och Göte Carlsson. Flera stater, bl a Sovjetunionen, saknade representation i Ungern och för dessa hade Sverige åtagit sig skyddsmaktsuppdrag. Berg och Carlsson skulle tjänstgöra inom den avdelning som handhade dessa uppdrag.⁽¹⁾

Wallenberg anmäldes till det ungerska UD som legationssekreterare. Han hade svenskt diplomatpass, åtnjöt diplomatisk immunitet och skötte C-avdelningen närmast under minister Danielsson.⁽²⁾ Den 17 och 18 juli lämnar Wallenberg sina första rapporter till det svenska utrikesdepartementet och beskriver i dessa deporteringarna av judar till koncentrationslägren Auschwitz och Birkenau. Genom dessa rapporter avslöjades masslakten av judar i nämnda läger, något som tyskarna dittills förnekat.⁽³⁾

De ungerska judelagarna räknade inte en främmande stats judiska medborgare i Ungern för jude om personen ifråga erkändes av sitt hemland. Denne behövde då inte bära davidsstjärnan eller bo i de speciella judehusen. Detta gällde dock inte personer som endast var utrustade med provisoriska pass - pass som svenska legationen börjat utfärda redan i juni. Den 1 juli lät legationen, på ungersk inrådan, meddela att de som fått provisoriska pass var att betrakta som svenska medborgare. Något senare började man utfärda handlingar som mera liknade vanliga individuella pass och som talade om att innehavaren och dennes bostad stod under beskickningens skydd. Detta var de så omtalade "skyddspassen".⁽⁴⁾

Wallenberg arbetade för att se till att skyddspassen respekterades och undet augusti och första hälften av september förbättrades judarnas situation avsevärt. Sedan den tyskvänlige ministerpresidenten Sztojai entledigats och efterträtts av general Lakatos avlägsnades också, på initiativ av Wallenberg, obersturmbannführer Adolf Eichmann. Eichmann var den som lett likvideringen av judarna i Ungern.⁽⁵⁾ Den 29 september meddelade Wallenberg UD att han förberedde sig för att avveckla avdelningen så snart de senast inlämnade ansökningarna behandlats. Enligt planen som vid denna tid gällde skulle 4500 skyddspass delas ut. Av dessa hade redan 2700 utlämnats.⁽⁶⁾

1) Villius s30

2) UD's dokumentsamling 1957 s9

3) Dardel s13

4) Villius s30f

5) Dardel s15

6) Villius s33

Den 15 oktober 1944 kungjorde Ungerns statschef Horthy via radio ett fredserbjudande till ryssarna och villkorslös kapitulation. Detta var för judarna en fantastisk nyhet som snart vändes i tragedi. Tyskarna ingrep omedelbart. Horthy avsattes och Szalasi, ledaren för pilkorspartiet, de ungerska nazisterna, blev regeringschef. Adolf Eichmann återvände och deportationerna återupptogs.⁽¹⁾

Från början hade Wallenbergs svensk-amerikanska hjälpaktion endast gällt 650 judar med nära anknytning till Sverige men kom snart att omfatta runt 5 000 personer. Under en kort tid fick man även Szalasi-regeringens medgivande att utfärda skyddspass, ett löfte som de ungerska nazisterna snart tog tillbaka. Judarna med skyddspass fick bo i de s k svenskhusen på Pest-sidan, hus som beskickningen hyrde. Wallenberg arbetade, uppenbarligen med fara för sitt eget liv, för att rädda så många judar som möjligt undan pilkorspartiets terror. Utan myndigheternas vetskap förde han och hans medhjälpare även judar utan skyddspass till svenskhusen. Vid årsskiftet uppgick antalet judar som stod under beskickningens beskydd till cirka 20 000.⁽²⁾ Även andra neutrala stater utfärdade skyddspass och hyrde fastigheter för de judar som de beskyddade. De neutrala staternas hus bildade tillsammans det s k internationella gettot, där ungefär 33 000 personer bodde.⁽³⁾

Hela tiden förvärrades dock situationen. Medan de ryska styrkorna närmade sig Budapest mördade pilkorspartiet och tyska soldater i blint raseri judar, medvetna om att slaget ändå var förlorat.⁽⁴⁾ I ett brev den 8 december skriver Wallenberg till Lauer: "Läget i staden är ytterst äventyrligt.

Banditer strövar omkring, skjuter och torterar folk. Bland personalen har jag haft fyrtio fall av bortföranden och misshandel. I det stora hela är vi på gott humör och gläder oss åt kampen." Med samme kurir skickade Wallenberg sin sista rapport till UD, i vilken han bl a nämnde att de svenska skyddspassjudarna "i jämförelse med andra utländska makters skonats mest."⁽⁵⁾ I början av december bjöd Wallenberg också in Eichmann på middag. Göte Carlsson, som arbetade på legationen, erinrade sig 1965 i Villius bok att "det var hårda diskussioner den kvällen, speciellt mellan Wallenberg och Eichmann.." Troligt är att Wallenberg vid denna tiden arbetade på en plan för att evakuera omkring 400 judar från Budapest till Sverige. Denna evakuering kom dock aldrig till stånd.⁽⁶⁾

Vid jultiden 1944 omringade de ryska styrkorna Budapest. Wallenberg hade då flyttat över till den östra stadsdelen Pest, där svenskhusen fanns och där han var närmast de analkände trupperna. Den ungerska regeringen hade evakuerats till Sopron i västra Ungern.⁽⁷⁾

1) Dardel s15

2) UD's dokumentinsamling 1957 s10

3) Dardel s17f

4) ibid s26ff

5) Villius s39ff

6) ibid s42ff

7) ibid s44

Försvinnandet

På julaftonen 1944 började de ryska styrkornas slutoffensiv, som ledde till att Pest-sidan erövrades den 15 januari. Wallenberg var då den ende beskickningsmedlemmen på den östra sidan av Donau.⁽¹⁾ En rysk trupp hade dock redan den 13 januari kämpat sig fram till Benczurgatan 16, där Wallenberg tidigare öppnat ett officiellt kontor för den svenska legationen. För sergeanten som ledde soldaterna legitimerade Wallenberg sig som chargé d'affaires i de delar av Ungern som ryssarna befriat. Wallenberg bad att få tala med en högre officer.⁽²⁾ Han blev då sammanförd med major Demtjinkov⁽³⁾, som enligt uppgift talade tyska.⁽⁴⁾ Eftersom Wallenbergs bil var sönder, lät major Demtjinkov hämta en annan bil och förde sedan Wallenberg med chaufför, ingenjör Vilmos Langfelder, till ett högre kommando.⁽⁵⁾ Enligt många vittnen var den 17 januari Wallenbergs sista dag i Budapest. Han skulle då ha befunnit sig på Benczurgatan 16, där han hämtade sina tillhörigheter och tog avsked. Han meddelade dr László Petö, en ungdomsvän, att han först skulle hälsa på sina skyddslingar på Tatrágatan och därefter fara till Debrecen för att tala med sovjetiska myndigheter och den ungerska regeringen. Enligt flera vittnesmål besökte Wallenberg verkligen Tatrágatan och även det svenska sjukhuset i Budapest.⁽⁶⁾

Som vi skall se längre fram i uppsatsen är detta dock, åtminstone vad det gäller datum, en felaktig uppgift. Villius menar att Wallenberg återvände till Benczurgatan för att hämta sina tillhörigheter redan den 14, inte den 17. När han gav sig av medförde han en portfölj som innehöll en mycket stor summa pengar.⁽⁷⁾

Svenska UD hade fått det sista meddelandet från beskickningen den 23 december. Härfter hade man ingen kännedom om de kvarvarandes situation förrän den 16 januari, då Sovjets vice utrikesminister Dekanosov meddelade envoyén Söderblom i Moskva, att Wallenberg hade tagit sig över till den av ryska trupper erövrade delen av Budapest samt att de sovjetiska myndigheterna vidtagit åtgärder för att skydda honom och hans egendom.⁽⁸⁾ Wallenbergs mor, Maj von Dardel, fick samma meddelande från den ryska ministern i Stockholm, Alexandra Kollontay.⁽⁹⁾ UD fick på grund av detta uppfattningen att Wallenberg var i säkerhet, medan man i högsta grad oroade sig för den övriga legationspersonalen. Sedan man i slutet av mars fått reda på var dessa befann sig, började man söka efter Wallenberg. De sovjetiska myndigheterna svarade att man bedrev energiska efterforskningar.⁽¹⁰⁾

Ungefär ett och ett halvt år senare meddelade Sovjets vice utrikesminister Vysjinskij i en note att undersökningarna fastställt, att Wallenberg inte fanns i Sovjetunionen och att han var okänd för sovjetiska myndigheter.⁽¹¹⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s10

2) Dardel s33

3) Villius s44f

4) Dardel s33

5) ibid s33

6) ibid s33ff

7) Villius s44f

8) UD's dokumentsamling 1957 s10

9) Erlander s293

10) UD's dokumentsamling 1957 s10

11) ibid s10f

PERIODEN 1945 - 1957Skriftväxlingen mellan svenska och sovjetiska myndigheter

Den 16 januari 1945 underrättades den svenska ministern i Moskva, Staffan Söderblom, skriftligt av vice utrikesminister Dekanosov om att Wallenberg hade tagit sig över till den av ryssarna ockuperade delen av Budapest. De sovjetiska myndigheterna, meddelade Dekanosov, hade vidtagit åtgärder för att skydda Wallenberg och hans egendom.⁽¹⁾ I februari samma år sökte Wallenberg mor upp Sovjetunionens ambassadör i Stockholm, Alexandra Kollontay, som omtalade för henne att hon kunde vara lugn då Raoul Wallenberg befann sig välbehållen i Sovjet. Kollontay lämnade en liknande uppgift till utrikesminister Günthers fru, och menade i ett tillägg att det var bäst för Wallenberg om svenska regeringen förhöll sig passiv i saken.⁽²⁾

I mars 1945 hade svenska UD fått reda på var den övriga legationspersonalen från Budapest befann sig, medan man fortfarande inte visste något närmare om Wallenbergs öde. För att få honom överförd till Sverige började departementet nu den långa raden av hänvändelser till de sovjetiska myndigheterna.⁽³⁾ Den 21 april fick Söderblom order att vända sig till Dekanosov och begära en noggrann undersökning av vad som hänt Wallenberg. Dekanosov lovade skyndsamma efterforskningar. Söderblom meddelade de svenska myndigheterna att han tidigare vid flera tillfällen gjort demarscher.⁽⁴⁾

Söderbloms roll under denna tid är märklig. Under våren började de amerikanska myndigheterna intressera sig för Wallenbergaffären. Den 4 april telegraferade Hershel Johnson, USA's minister i Stockholm, till State Department i Washington bl a följande: "Vi skulle mycket uppskatta varje stöd som vår ambassad i Moskva kan lämna den svenska legationen i Moskva i denna sak."⁽⁵⁾ Den 9 april mottog Averell Harriman, amerikansk ambassadör i Moskva, ett telegram från State Department och WRB i USA. Telegrammet var sänt i utrikesminister Stettinius namn och löd bl a: "Departementet och styrelsen skulle uppskatta, om ni gäve allt möjligt stöd åt svenska legationen i Moskva vid dess hemställan till ryska regeringen om bistånd att fastställa attachéns vid den svenska legationen i Budapest, Raoul Wallenbergs, öde. Krigsflyktingstyrelsen hade särskilt intresse av Wallenbergs verksamhet i Ungern på grund av hans utomordentliga arbete för att skydda judar och andra offer för fiendens förtryck under fiendens ockupation av Ungern."⁽⁶⁾ Den 12 april svarade ambassadör Harriman att den svenska legationen avböjt den amerikanska hjälpen. I en kommuniké 1965 meddelade UD att man först i efterhand fått reda på kontakterna mellan svenska och amerikanska ambassaden i Moskva. Kontentan av detta blir alltså, att Söderblom och den svenska legationen på egen hand avvisat den amerikanska

1) UD's dokumentsamling 1957 s10

4) Villius s48f

2) Dardel s46

5) ibid s52

3) UD's dokumentsamling 1957 s10

6) ibid s52

hjälp. (1)

Lika märkligt är att Söderblom under mer än tre månader år 1945 mer eller mindre inställde alla efterforskningar på grund av ett synnerligen vagt rykte om att Wallenberg vistades förklädd i Budapest (1). (2) Söderbloms roll kommer att behandlas närmare i ett senare kapitel.

Under våren 1945 återkallades ambassadör Kollontaj från Stockholm för tjänstgöring i Moskva. Söderblom meddelade vid flera tillfällen under 1945 och 1946 att han talat med henne och påmint henne om Wallenberg. (3)

Sommaren 1946 skulle Söderblom lämna Moskva och han fick då företräde hos Stalin. Denne undrade om han kunde göra något för svensken. Söderblom förde Wallenberg på tal, varpå Stalin själv lär ha skrivit ned namnet på ett papper. Möjligen drog man av detta på svenskt håll slutsatsen att Stalin personligen övertagit ärendet. (4)

Den 18 augusti 1947 överlämnade det sovjetiska utrikesministeriet en note från vice utrikesminister Vysjinskij till ambassadör Sohlman, som efterträtt Söderblom i Moskva. I noten uppgavs, att en noggrann undersökning hade fastställt att Raoul Wallenberg inte fanns i Sovjetunionen och att han var okänd för sovjetiska myndigheter. (5) Ryssarna förnekade inte Dekanosovs meddelande från den 16 januari 1945, men menade att meddelandet var grundat på vaga uppgifter från Budapest, uppgifter som på grund av de kaotiska förhållandena i staden dessvärre varit felaktiga. (6)

Mellan åren 1947 och 1951 fick UD inte in några väsentliga nya fakta i Wallenbergaffären. I slutet av 1951 började dock rapporter från återvändande fångar att strömma in - rapporter som tydde på att Wallenberg var i livet och hölls fången i Sovjet. Detta blev inledningssignalen till en serie svenska demarscher, framförda antingen av utrikesministern till ryska ambassadören i Stockholm eller av svenska ambassadören i Moskva till det sovjetiska utrikesministeriet. (7)

På följande sidor skall vise lite närmare på skriftväxlingen mellan svenska och sovjetiska myndigheter angående Wallenbergaffären.

1) 11 februari 1952: Svenska regeringen hemställde i en note bl a att "Sovjetunionens regering vidtager de för Wallenbergs snara återförande erforderliga åtgärder." (8) UD var nu uppenbarligen övertygade om att Wallenberg verkligen fanns i Sovjet - man hemställer inte om någon ny undersökning utan istället om att Wallenberg skall återsändas till Sverige.

2) 16 april 1952: Noten besvarades med att "sovjetmyndigheterna inte förfoga

- 1) Villius s52f
- 2) Sjöquist s116ff
- 3) Dardel s47
- 4) Sjöquist s119

- 5) UD's dokumentsamling 1957 s10f
- 6) Villius s50f
- 7) UD's dokumentsamling 1957 s11
- 8) ibid s51

över några tilläggsuppgifter om Raoul Wallenbergs öde utom det, som redan meddelats i A.J. Vysjinskijs brev till herr Sohlman av den 18 augusti 1947".⁽¹⁾

3) 23 maj 1952: Sovjetunionens negativa svar bemöttes i en note till ambassadör Rodionov, där det bl a hette: "Resultatet av de svenska myndigheternas noggranna undersökningar har också blivit, att ett antal utsagor nu föreligga, som styrka, att Wallenberg från och med år 1945 befunnit sig i fängsligt förvar i Moskva-området, tidvis i Lefortovskaja-fängelset."⁽²⁾ Samma note överlämnades även till vice utrikesminister Zorin i Moskva den 26 maj 1952.⁽³⁾

4) 5 augusti 1953: Ambassadör Rodionov meddelade, att sovjetregeringen bekräftade tidigare lämnade uppgifter i frågan. "Om man tar i beaktande att R. Wallenberg spårlöst försvann i Budapest vid den tid då förbittrade strider fördes där, kan man endast antaga att han endera händelsevis omkom under tiden för gatustriderna eller föll i händerna på Szalasi's anhängare."⁽⁴⁾

5) 29 september 1954: Ett memorandum om de svenska efterforskningarna av Wallenberg överlämnades i Moskva. Vid denna tid hade svenska UD fått fler utsagor, som styrkte de tidigare uppgifterna.⁽⁵⁾

I april 1955 lyckades den österrikiske förbundskanslern utverka frigivande av de i sovjetisk fångenskap kvarvarande österrikiska medborgarna. Efter den västtyske förbundskanslern Adenauers besök i Moskva i september samma år frigavs även tyska medborgare. Svenska UD inledde nu efterforskningar av personer som i fångenskapen kunde tänkas ha haft någon form av kontakt med Wallenberg. Efterforskningarna gav i många fall positiva resultat. I november 1955 informerade utrikesminister Undén den sovjetiske ambassadören Rodionov om det nya, stora bevismaterialet. Under de sista månaderna 1955 och i början av 1956 bearbetades det nya materialet, uppgiftslämnarna undertecknade vittnesmålen och förklarade sig beredda att när som helst under ed bekräfta sina uppgifter. Därefter granskades utsagorna jämte en del annat material av två f d justitieråd, Rudolf Eklund och Erik Lind. Juristerna fastslog utsagornas trovärdighet.⁽⁶⁾ Den 10 mars 1956 överlämnades ett skriftligt uttalande till ambassadör Rodionov. Svenska regeringen redogjorde för de noggranna undersökningarna och menade "att alla förutsättningar föreligga för att kunna uppspåra Raoul Wallenberg och återsända honom till Sverige."⁽⁷⁾ De sovjetiska myndigheterna lät sig dock inte imponeras. I sitt svar den 19 mars pekade man på de tidigare undersökningarna, vilka man menade hade visat att Wallenberg inte fanns i Sovjet.⁽⁸⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s52
2) ibid s52
3) ibid s16
4) ibid s54

5) UD's dokumentsamling 1957 s16
6) ibid s16f
7) ibid s61
8) Villius s77

I samma månad 1956 förbereddes statsminister Erlanders och inrikesminister Hedlunds besök i Sovjet, varvid det bestämdes att regeringsledamöterna skulle ta upp Wallenbergfrågan med de sovjetiska ledarna.⁽¹⁾ Erlander tog upp frågan om han under statsbesöket skulle kräva en blandad svensk-rysk undersökningskommission för efterforskningarna. Om detta vägrades honom - skulle han då vägra vara med om den gemensamma kommunikén? Enligt vad dåvarande statsrådet Ulla Lindström uppger, var det endast Herman Zetterberg som var med på detta och regeringen beslöt att inte ta detta steg.⁽²⁾

Den 29 mars inleddes det svenska statsbesöket i Sovjet och dagen därpå började förhandlingarna i Kreml. Statsminister Erlander tog direkt i sitt inledningsanförande upp Wallenbergaffären. Bulganin verkade mycket irriterad, men förhandlingarna fortsatte och ledde så småningom fram till att den sovjetiska regeringen gick med på det svenska kravet om nya undersökningar på basis av det material som överlämnades.⁽³⁾ I den gemensamma kommunikén från den 3 april 1956 lyder texten bl a: "Från svensk sida underströks den stora vikt som frågan om den i Budapest vid krigets slut försvunne svenske diplomaten Raoul Wallenbergs öde hade för den svenska sidan. Under samtalen överlämnades från svensk sida ett till dess förfogande stående material angående Wallenberg med hemställan att sovjetiska vederbörande måtte granska och pröva detta material. På sovjetisk sida förklarade man sig beredd härtill. Samtidigt uttälades att Wallenberg, om han befunne sig i Sovjetunionen, givetvis skulle få hemresa. Meddelande rörande resultatet av undersökningarna komme att lämnas på diplomatisk väg."⁽⁴⁾ Utvecklingen av detta blev följande:

- 1) 14 juli 1956: Ambassadör Rodionov meddelade UD att besked om undersökningarnas resultat skulle lämnas snarast möjligt, vilket UD samma dag offentliggjorde i ett presameddelande.
- 2) 26 september 1956: t f chargé d'affaires Petri i Moskva fick order från svenska regeringen att snarast göra en ny påminnelse hos det sovjetiska utrikesministeriet och samtidigt överlämna ett memorandum.
- 3) 13 november 1956: Ambassadör Sohlman instruerades att ånyo påminna de sovjetiska myndigheterna.⁽⁵⁾
- 4) 6 februari 1957: Vice utrikesminister Gromyko överlämnade ett memorandum till ambassadör Sohlman i Moskva. Detta memorandum innebar, att Sovjets regering med anledning av ett dokument som påträffats i Ljubljanskaja-fängelset i Moskva ansåg: a) att det fanns grund att betrakta detta som hänförande sig till Raoul Wallenberg, och b) att av dokumentets innehåll den slutsatsen borde dras, att Wallenberg avlidit i fängelset i juli år 1947. Dokumentet hade, allt enligt memorandumet, formen av en handskriven rapport, riktad till förutvarande ministern för statssäkerheten i Sovjet, Abakumov, och skriven av chefen för sjukvårdstjänsten vid fängelset, A.L. Smoltsov. Rapporten löd: "Jag rapporterar, att den för er bekante

1) UD's dokumentsamling 1957 s17
 2) Lindström (1969) s100f
 3) Erlander s298ff

4) UD's dokumentsamling 1957 s65
 5) ibid s18

fången Wallenberg i natt plötsligt avled i cellen, förmodligen till följd av en uppkommen myokardinfarkt. I anslutning till av Eder givna instruktioner att personligen ha tillsyn över Wallenberg utber jag mig anvisning om vem som skall få i uppdrag att verkställa obduktion i syfte att fastställa dödsorsaken. 17.7.1947. Chef för fängelsets sanitetsavdelning. Överste i medicinska tjänsten - Smoltsov." På rapporten fanns följande anteckning av Smoltsovs hand: "Har personligen underrättat ministern. Order har givits om likets kremering utan obduktion. 17.7. Smoltsov."⁽¹⁾

Genom denna tvärvändning lade sovjetmyndigheterna skulden för Wallenbergs fängslande på Abakumov och säkerhetsorganet under Stalin. Året var 1957, avstaliniseringen och det s k "tövädret" under Chrustjov hade tagit sin början, man började tala om "fredlig samexistens". Det var ett ypperligt tillfälle för de sovjetiska myndigheterna att en gång för alla sätta punkt för affären Wallenberg.

I Gromykos memorandum nämndes att Abakumov hade blivit "dömd och arkebuserad i enlighet med dom av Sovjetunionens Högsta Domstol."⁽²⁾

Den 19 februari 1957 svarade den svenska regeringen genom en note, som överlämnades till vice utrikesminister Zacharov i Moskva. Noten var utformad i förebrående ordalag, och lød bl a: "Det får i detta sammanhang erinras om att ambassadören Schlman senast dagen före den som uppgivits för Raoul Wallenbergs död, i Sovjetunionens utrikesministerium påminde om Wallenberg. Dessförinnan hade omkring tjugo svenska påminnelser gjorts i denna fråga i Moskva ----- Den svenska regeringen har svårt att tro, att all annan dokumentation rörande Wallenbergs vistelse i sovjetiska fängelser än den rapport, som omnämnes i sovjetregeringens memorandum, skulle vara helt utplånad. Den förväntar därför att, om ytterligare material framkommer i Sovjetunionen, som kan klarlägga vad som hänt Wallenberg, detta delgives det svenska utrikesdepartementet.-----"⁽³⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s68f

2) ibid s69

3) ibid s70

Vittnesmålen

I början av 1950-talet började vittnesmål om Raoul Wallenbergs fångenskap att strömma in från hemvändande frigivna fångar.⁽¹⁾ Visserligen hade några få utsagor och spår kommit till regeringens kännedom redan under åren 1945 och 1946, men dessa hade visat sig vara antingen felaktiga, byggda på missuppfattningar eller omöjliga att bygga vidare på.⁽²⁾ Först på 50-talet började man få en klar bild över Wallenbergs vistelse i sovjetiska fängelser. Enligt UD's dokumentinsamling från 1957 har, som det framgår av vittnesmålen, följande personer suttit tillsammans med Wallenberg och dennes chaufför Vilmos Langfelder i Ljubljanskaja-fängelset och Lefortovskaja-fängelset, båda belägna i Moskva:

- a) Tillsammans med Wallenberg: Otto Scheuer, Gustav Richter, Hans Loyda och Willi Roedel.
- b) Tillsammans med Langfelder: Hans Loyda, Willi Roedel, Erhard Hille, Ernst Huber, Hubert Hengstenberg, Ernst Krafft, Eero Pelkonen, Horst Kitschmann

Richter, Hille, Huber och Kitschmann hade vid dokumentinsamlingens utgivning återvänt från den sovjetiska fångenskapen.⁽³⁾ Richter är den ende utav dem som lämnat vittnesmål till 1957 års vitbok som haft personlig kontakt med Wallenberg.

Innan vi går närmare in på de olika vittnesmålen bör vi se något på hur dessa bedömdes. Enligt det memorandum som den 29 september 1954 överlämnades till det sovjetiska utrikesministeriet i Moskva⁽⁴⁾ bedömde svenska UD uppgifterna enligt följande: "För att ett vittnesmål skall av utrikesdepartementet godtagas som fullt tillförlitligt kräves, att det skall vara spontant avgivet utan påverkan av ledfrågor eller av vad som skrivits i tidningar eller av rykten, att vittnesmålet innehåller uppgifter, som icke kunnat erhållas på annat sätt än genom kontakt med Wallenberg eller hans närmaste omgivning i fängelset samt att vittnesuppgifterna kan styrkas genom uppgifter från andra, trovärdiga, av övriga vittnen oberoende källor. Vid sidan av sådana fullt bestyrkta vittnesmål föreligger vittnesmål, som bär alla kännetecken på trovärdighet men som icke kunnat direkt verifieras av oberoende källor."⁽⁵⁾ Det inkomna materialet bearbetades i Sverige under hösten 1955 och de första månaderna följande år. Uppgiftslämnarna undertecknade respektive vittnesmål och förklarade sig beredda att när som helst under ed bekräfta uppgifterna.⁽⁶⁾

- a) Gustav Richter: Richter tjänstgjorde i slutet av kriget som polisattaché vid tyska beskickningen i Bukarest. Befattningen var inrättad av Gestapo.⁽⁷⁾

1) Villius s72

2) ibid s54f

3) UD's dokumentinsamling 1957 s29

4) ibid s16

5) UD's dokumentinsamling 1957 s55

6) ibid s17

7) Villius s97

Den 23 augusti 1944 greps han av ryska trupper och kom den 7 september till Moskva, där han placerades i Lefortovskaja-fängelset. Den 17 januari 1945 överfördes han till Ljubljanskaja-fängelset och placerades i cell 123. Här satt redan den österrikiske löjtnanten Otto Scheuer. Den 31 januari 1945 infördes Raoul Wallenberg.⁽¹⁾ "Wallenberg berättade för mig", vittnar Richter, "att han hade skickats till Budapest för att bistå de ungerska judarna med svenska skyddspass. Han hade haft stora svårigheter med de tyska myndigheterna (företrädare för den hemliga statspolisen) i Budapest. Så snart de sovjetryska trupperna hade trängt fram till staden, hade Wallenberg anmält sig hos de sovjetryska militärmyndigheterna. Man hade skickat honom från den ena instansen till den andra tillsammans med hans chaufför, Langfelder, och slutligen hade de blivit häktade (verhaftet). De fördes båda per järnväg över Rumänien till Moskva, där de blev inspärrade i Ljubljanskaja-fängelset. Vid ankomsten till fängelset blev Wallenberg och Langfelder skilda åt."⁽²⁾ Richter känner till en hel del om Wallenbergs familjeförhållanden - att han tillhörde en bekant bankfamilj i Sverige, att han studerat i USA och till yrket var arkitekt etc. Richter erinrar sig vidare att Wallenberg talade perfekt engelska och tyska och att han uppgav UD i Stockholm som sin adress. "Under den tid Wallenberg tillbringade tillsammans med mig i Ljubljanskaja-fängelset, blev han blott förd till förhör en gång. Den kommissarie, som ledde förhöret, hade därvid bl a sagt till honom: "Ni är oss ju bekant. Ni tillhör en storkapitalistisk familj i Sverige." Wallenberg anklagades för att ha bedrivit spioneri. Förhöret varade ungefär en till en och en halv timme."⁽³⁾ Richter flyttades den 1 mars 1945 och Wallenberg blev ensam i cell 123 tillsammans med Otto Scheuer. Från den 17 juni 1945 var Richter placerad i Lefortovskaja-fängelset.

Den 27 juli 1947 blev Gustav Richter hämtad till förhör. Förhöret leddes av en överste från NKVD. Richter tillfrågades om vilka personer han hade delat cell med under sin fångenskap och nämnde i sitt svar bl a Wallenberg. "Man frågade mig då för vilka personer jag hade berättat något om Wallenberg. Jag svarade, att jag talat om Wallenberg med mina cellkamrater, tyske generalkonsuln i Brasov (Rumänien) Wilhelm Rodde, och Franz Langer, f d adjutant hos Dr Ley (ledare för den tyska arbetsfronten). Jag måste därvid också redogöra för vad Wallenberg hade berättat för mig. Likaså talade jag om fallet Wallenberg även med amiral Werner Tillessen, som kom in i cellen efter Franz Langer."⁽⁴⁾ Richter isolerades sedan i olika celler ända till den 23 februari 1948. Då infördes i cell 79 i Lefortovskaja-

1) UD's dokumentsamling 1957 s71

2) ibid s71f

3) ibid s72

4) ibid s72f

fängelset överste Horst Kitschmann och amiral Werner Tillesen, båda tyska medborgare. Kitschmann, som tidigare hade suttit tillsammans med Wallenberg chaufför Langfelder, berättade att han också hade blivit förd till förhör den 27 juli 1947. Av amiral Tillesen fick Richter veta att även Wilhelm Rodde, som också suttit tillsammans med Langfelder, blivit förhörd den 27 juli.

I mars 1950 överfördes de tre i cell 79 till Butyrskaja-fängelset. Sommaren 1951 fördes Richter till Ljubljanskaja-fängelset, där han ett halvår senare blev dömd. Därefter vistades han en kort tid på Butyrskaja-fängelset och kom i mars 1952 till fängelsesjukhuset i Vladimir. Här placerades han åter tillsammans med överste Kitschmann.⁽¹⁾ Vittnesmålet är avgivet den 27 januari 1956.⁽²⁾

- b) Horst Kitschmann: Kitschmann var vid krigsslutet överste vid reservledningen för arméns överkommando. Den 21 maj 1945 blev han häktad och förd med flyg till Moskva, dit han anlände samma dag. Första dagen tillbringade han i Ljubljanskaja-fängelset, men överfördes sedan till Lefortovskaja-fängelset och placerades i "cell 39 eller 40."⁽³⁾ I slutet av juli flyttades han till cell 105 i samma fängelse. Här befann sig redan den tyske amiralen Krafft och ungerske medborgaren Langfelder. Kitschmann beskriver Langfelder utseende och berättar vidare om Langfelders samröre med Wallenberg och hur de båda blivit arresterade i Ungern. I januari 1946 flyttades Kitschmann till Ljubljanskaja-fängelset. Den 1 juli samma år flyttades han till cell 123 i samma fängelse. "Denna cell delade jag med en österrikare vid namn Scheuer. Senare kom också amiral Voss in i denna cell."⁽⁴⁾ I februari 1947 överfördes Kitschmann åter till Lefortovskaja-fängelset. Denna gång satt han tillsammans med den ungerske översten Hatz och så småningom också med generalmajoren i Waffen-SS Mohnke. "Fram emot klockan elva på kvällen den 27 eller 28 juli 1947 hämtades jag till förhör. ---- Man frågade mig med vilka fångar jag hade delat cell under min fångenskap. Då jag nämnde namnet Langfelder, frågade förhørsledaren vad denne hade berättat för mig. Jag återgav då i huvudsak vad Langfelder hade berättat för mig om Wallenberg och deras gemensamma upplevelser. Förhørsledaren fordrade därefter att få veta för vilka personer jag i min tur hade berättat om Langfelder och Wallenberg. Jag nämnde därvid följande personer: Scheuer, Weidling, Kuhn, Voss, Hatz och Mohnke."⁽⁵⁾ Kitschmann isolerades sedan i olika celler fram till den 23 februari 1948. Han sattes då i samma cell som Gustav Richter. I denna cell infördes också amiral Tillesen. Vittnesmålet är avgivet den 31 januari 1956.⁽⁶⁾

1) UD's dokumentinsamling 1957 s73
2) ibid s73
3) ibid s82

4) UD's dokumentinsamling 1957 s83
5) ibid s83
6) ibid s84

c) Erhard Hille: Hille var korpral i tyska Wehrmacht. Den 12 januari 1945 tillfångatogs han i Kurland och fördes så småningom till Moskva där han den 6 mars placerades i Ljubljanskaja-fängelset. Följande natt flyttades han till cell 105 i Lefortovskaja-fängelset. "Den 22 mars 1945 infördes den ungerske medborgaren Wilmos Langfelder från Budapest i cellen. Langfelder hade rödblont hår, runt ansikte och var c:a 170 cm lång. Han var född år 1912 eller 1913 och var av judisk börd."⁽¹⁾ Hille ger en tämligen ingående beskrivning av Langfelders bakgrund och hur denne och Wallenberg blivit häktade av en NKVD-major. "Detta skedde tre eller fyra dagar efter det att Wallenberg hade anmält sig hos den första sovjetryska staben."⁽²⁾ Wallenberg och Langfelder hade sedan blivit förda per järnväg över Rumänien till Moskva där de "såvitt jag kan erinra mig" den 6 februari 1945 hade placerats i Ljubljanskaja-fängelset. Här skildes de från varandra och Langfelder hade därefter inte sett till den svenske legationssekreteraren.

Hille uppger att han satt i samma cell som Langfelder fram till den 6 april 1945, då Hille överfördes till Butyrskaja-fängelset. Han såg därefter inte till Langfelder.⁽³⁾

En utav Hilles cellkamrater från tiden i Butyrskaja-fängelset var Jan Loyda, som hade varit tolk vid ett "lyssnarkompani". Hille och Loyda sammanträffade sedan i Krasnogorsk, läger 27/II, dit Hille förts i oktober 1945. Under ett samtal i november 1946 frågade Hille Loyda om denne suttit tillsammans med Langfelder i Ljubljanskaja-fängelset, vilket Loyda bekräftade. Han berättade sedan att efter det att Langfelder förts bort från cellen den 18 mars 1945 fördes Wallenberg dit i hans ställe. "Under den tid Wallenberg satt tillsammans med Loyda, fördes han flera gånger till förhör.---- I mitten av maj 1945 blev alla tre bortförda från Ljubljanskaja-fängelset i en fångvagn. Genom en springa i vagnen hade Loyda sett hur Wallenberg och Roedel blev avlastade vid Lefortovskaja-fängelset. Loyda fördes därefter själv till Butyrskaja-fängelset."⁽⁴⁾ Den 1 februari 1948 flyttades Hille till Lefortovskaja-fängelset, där han under mer än två år kom att dela cell med finnen Ero Pelkonen. Denne berättade, att han under tiden 20 april till 6 maj 1945 suttit tillsammans med Langfelder och den tyske konteramiralen Krafft i cell 105 i Lefortovskaja-fängelset. Därefter hade Pelkonen förflyttats, men återkommit till samma cell i april året därpå. Krafft satt alltså i cellen, och han hade berättat att Langfelder förts därifrån i december 1945. Både Krafft och Pelkonen hade den 27 juli 1947 förts till förhör. Pelkonen utfrågades av två höga NKVD-funktionärer om vad Langfelder hade berättat om den svenske legationssekreteraren. Efter förhöret hade Pelkonen isolerats.⁽⁵⁾

1) UD's dokumentinsamling 1957 s88

2) ibid s88

3) ibid s89

4) UD's dokumentinsamling 1957 s89

5) ibid s90

Den 31 mars 1950 fördes Hille och Pelkonen till cell 287 i Butyrskaja-fängelset. I mars 1951 infördes österrikiske medborgaren Ernst Huber i cellen. Huber hade, berättade han, den 7 eller 8 april 1945 insatts i cell 105 i Lefortovskaja-fängelset, där Langfelder befann sig. "Langfelder hade talat med Huber om sina och Wallenbergs upplevelser på samma sätt som han hade berättat dem för oss."⁽¹⁾ Den 27 juli 1947 hade Huber, enligt Hilles vittnesmål, förhörts av "höga NKVD-funktionärer i inrikesministeriet".⁽²⁾ Hilles vittnesmål är avgivet den 8 februari 1956.⁽³⁾

- d) Ernst Huber: Huber var mot slutet av kriget telegrafist vid tyska Abwehr i Rumänien och hade korprals grad. Den 25 augusti 1944 blev han tillfångatagen och kom den 24 mars 1945 till Moskva. Han satt en kort tid i Ljubljanskaja-fängelset och överflyttades sedan till Lefortovskaja, där han först satt tillsammans med två ryska emigranter. I mitten av april kom Huber till en ny cell. "I denna cell befann sig redan ingenjör Langfelder från Budapest.----- Det visade sig, att Langfelder och jag hade gemensamma bekanta. En tant (på moderns eller faderns sida) till Langfelder var gift med en medlem av en judisk familj vid namn Eschkenasy; denna person kände jag väl från Craiova."⁽⁴⁾ Langfelder berättade för Huber om händelserna i Budapest och hur han själv och Raoul Wallenberg togs till fånga av ryssarna, vilket Huber återger i sitt vittnesmål. Huber berättar vidare: "De fördes därefter under bevakning av en rysk officer och fyra soldater per järnväg genom Rumänien till Moskva.----- I Budapest såväl som i Moskva förklarade man för dem, att de inte skulle betrakta sig som fångar utan de var blott tagna i skyddshäkte. I Moskva hade man bl a visat dem den underjordiska järnvägen, och de hade gått till fots till Ljubljanskaja-fängelset. Där hade man skilt Wallenberg och Langfelder från varandra. Sedan dess hade Langfelder inte sett Wallenberg.----- Man anklagade Langfelder för spionage för amerikansk - eller möjligen engelsk - räkning. I dessa anklagelser innefattades också Wallenberg."⁽⁵⁾ Huber uppger att han satt i samma cell som Langfelder från "omkring den 15 april 1945" till natten mellan 30 april och 1 maj, då Huber överfördes till Butyrskaja-fängelset. "En kväll klockan 6 i slutet av juli 1947" blev Huber förhörd angående vad han kände till om Langfelder och i synnerhet Wallenberg. Efter förhöret satt Huber isolerad fram till den 27 april 1948.⁽⁶⁾ Vittnesmålet är avgivet den 12 mars 1956.⁽⁷⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s91

2) ibid s91

3) ibid s92

4) ibid s92

5) UD's dokumentsamling 1957 s93

6) ibid s94

7) ibid s95

Dessa fyra, Richter, Kitschmann, Hille och Huber, hade vid dokumentsamlingens utgivning 1957 alltså återvänt från fångenskapen och avgivit vittnesmål. UD's vitbok innehåller, förutom dessa, vittnesmål från ett antal personer, som på annat sätt haft förbindelse eller kontakt med Wallenberg eller Langfelder, eller som i fångenskapen hört talas om dem. Vi skall i det följande titta lite närmare på ett par av berättelserna.

Fångarna i Lefortovskaja-fängelset kunde utbyta information med varandra genom den s k "fängelsetelegrafen" - man knackade meddelande i cellväggen.⁽¹⁾ Vanligast var det s k "idiotsystemet", d v s en knackning för A, två knackningar för B, tre knackningar för C o s v. En annan metod var "kvadrat-systemet": För varje bokstav slogs först ett antal slag som markerade raden och sedan ett antal slag som markerade kolumnen. Exempelvis stod knackningen 1,4 för bokstaven D. Att knacka enligt morsealfabetet förefaller ha varit tämligen ovanligt.⁽²⁾

Karl Supprian är en ~~av~~ av dem som berättar att han har haft knackningskontakt med Wallenberg. Mellan den 21 september 1944 och den 14 oktober 1948 satt han i Lefortovskaja-fängelset i Moskva. Han lärde sig snart hur fängelse-telegrafen fungerade och upprättade från sin cell 151 (efter den 18 april 1945 nr 152) förbindelse med granncellerna på tredje våningen. Från cell 152 lyckades Supprian även få kontakt med en cell på fjärde våningen. I denna cell satt Wallenberg och Willy Roedel, tidigare legationsråd vid tyska beskickningen i Bukarest. Supprian uppger att han under den följande tiden fram till 1947 hade fortlöpande knackningskontakt med båda. "I allmänhet knackade jag direkt med Roedel, men i några fall också med Wallenberg.--- Wallenberg beskylldes av ryssarna för spioneri.---"⁽³⁾

Claudio de Mohr, kulturråd vid italienska ambassaden i Madrid, tillfångatagen av ryska styrkor den 18 september 1944 vid gränsen mellan Bulgarien och Turkiet och från och med den 22 september samma år inspärrad i Lefortovskaja-fängelset, uppger sig också haft knackningskontakt med Wallenberg och Roedel. Från och med 18 april 1945 satt de Mohr och Supprian i samma cell, nr 152. Claudio de Mohr uppger dock att Wallenberg och Roedel först satt i granncellen, nr 151, och senare flyttades upp till fjärde våningen. I april 1948 flyttades de Mohr till en annan cell och tappade då kontakten. "Efter april månad 1948 hade jag inte längre någon kontakt med vare sig herr Roedel eller herr Wallenberg".⁽⁴⁾

På grund av de Mohrs och Supprians meningsskiljaktigheter och vilken cell Wallenberg vistades i träffades de båda på den svenska legationen i Köln den 21 januari 1956. Båda behöll sina uppfattningar i den aktuella frågan men bekräftade på andra punkter varandras uppgifter.⁽⁵⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s41

2) Villius s113ff

3) UD's dokumentsamling 1957 s74f

4) UD's dokumentsamling 1957 s76

5) ibid s76f

de Mohr:
N kvar
efter juli 47

Ett flertal andra vittnen och uppgiftslämnare stöder i det stora hela de Mohrs och Supprians berättelser. UD har i sin dokumentsamling gjort följande sammanställning över fångarnas placering i Lefortovskaja-fängelset. Man poängterar att "till grund för skissen har icke endast legat det i bilaga B redovisade materialet" och tillägger att "vissa av de Mohrs uppgifter har icke redovisats"⁽¹⁾:

205	204	203	202	201
		Wallenberg	Bergemann	
		Roedel _ _ _ _	sept. 46 -	
		Kitschmann	maj 48	
		28.2.47 -	Styhler	
		27/28.7.47	sept 46 -	
		Hatz	maj 48	
		28.2.47 -	Rösstel	
		juni 47	april 47 -	
		Mohnke	dec 47	
		15.5.47 -	Krohner	
		sommaren 48	jan. 48 -	
		Hansen	april 48	
		1.9.47 -	Lorke	
		sommaren 48	maj 48	
		Braun	4.6.48	
		aug. 47 -		
		dec. 47		
153	152	151	150	149
Mohrmann	de Mohr	Wallenstein	Rensinghoff	v.Hinckeldey
22.9.44 -	22.9.44 -	okt 44 -	19.9.44 -	21.9.44 -
mars 47	5.4.48	18.4.45	21.3.48	mars 48
Pörzgen	Ronchi	Supprian	Rantzau	Laarmann
22.9.44 -	22.9.44 -	21.9.44 -	19.9.44 -	sept 44 -
29.12.46	5.4.48	18.4.45 _ _ _	21.3.48	mars 48
Galfy	Simen	Fuchs	Wallenstein	Waschkau
	22.9.44 -	1 finne	18.4.45 -	sept 44 -
	11.1.45	1 ryss _ _ _	21.3.48	juni 45
	Supprian	Gentz		Piekenbrook
	18.4.45 -	növ 47 -		juni 45 -
	5.4.48	sommaren 48		juli 45
		Takahasji		Zechlin
				28.7.45 -
				10.9.45
				Dietl
				20.4.47 -
				mars 48

Utöver de som redan nämnts finns i UD's dokumentsamling vittnesmål av följande: Heinz-Helmut v.Hinckeldey, Ernst Ludwig Wallenstein, Willy Bergemann, Anton Mohrmann, W. Mohnke, B. Rensinghoff. Av dessa uppger sig alla utom Mohnke och Mohrmann ha haft direkt knackningsförbindelse med Wallenberg i cell 203.⁽²⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s40

2) ibid s77ff

En sammanställning av berättelserna och vittnesmålen i UD's dokumentsamling från 1957 ger följande bild:

Wallenberg och Langfelder fördes i början av 1945 per järnväg över Rumänien till Moskva. Denna uppgift stöds bl a av Richter, Hille och Huber. Den 31 januari 1945 infördes Wallenberg i Ljubljanskaja-fängelsets cell 123, där Gustav Richter då satt. Hille uppger datumet 6 februari, men tillägger "såvitt jag kan erinra mig". Han är dessutom ett andrahandsvittne. Richters uppgift är troligare.

Richter lämnade cellen den 1 mars och Wallenberg blev således ensam kvar med Otto Scheuer. I denna cell, nr 123, satt han möjligen fram till den 18 mars, då han flyttades till den cell i vilken Roedel och tjecken Jan Loyda satt. Enligt uppgift som Hille fått från Loyda, fördes alla tre bort från Ljubljanskaja-fängelset i maj 1945. Genom en springa i fångvagnen uppger sig Loyda ha sett hur Wallenberg och Roedel stag av vid Lefortovskaja-fängelset.

Wallenberg och Langfelder skildes troligen åt på ett mycket tidigt stadium. Det är osäkert om de överhuvud taget satt fängslade tillsammans. Båda beskylldes enligt många uppgiftslämnare för spionage, enligt Hille spionage för "amerikansk - eller möjligen engelsk - räkning".

Loydas uppgift om Wallenbergs förflyttning från Ljubljanskaja kan vara tidsmässigt felaktig. Supprian och de Mohr uppger sig ha haft kontakt med Wallenberg via "fängelsetelegrafen" från och med sista hälften av april 1945. Wallenberg hade då placerats i cell 203 på fjärde våningen. Här bör man dock kunna bortse från skillnaden mellan de båda uppgifterna - man kan knappast begära att fångarna under rådande omständigheter skulle ha en exakt uppfattning om datum och tid.

Uppgifterna angående tidpunkten för Wallenbergs förflyttning från denna cell går starkt isär. Supprian uppger att knackningskontakten bröts 1947, medan de Mohr säger sig ha haft kontakt ända fram till i april 1948. Willi Bergemann, som satt i granncellen, menar att förflyttningen ägde rum någon gång mellan mars och maj 1947.⁽¹⁾ Wallenberg måste dock ha flyttats från cell 203 långt tidigare. Den 28 februari 1947 placerades nämligen Horst Kitschmann i denna cell tillsammans med överste Hatz.⁽²⁾ Wallenberg var då borta. Kitschmann uppger själv datumet 28 februari och eftersom det gällde hans egen förflyttning bör uppgiften sättas före de andra. Wallenberg bör alltså ha flyttats från cell 203 senast den 28 februari 1947. Vid flyttningen mottog Bernhard Rensinghoff i cell 150 det korta meddelandet "Vi förs bort" vilket följdes av några knytnävsslag i väggen.⁽³⁾ Knytnävsslagen var, enligt vad Rensinghoff uppgivit i en senare intervju, en överenskommen signal om att ryska soldater befann sig i cellen och att man inte längre hade möjlighet att knacka.⁽⁴⁾

1) UD's dokumentsamling 1957 s81f
2) ibid s83f

3) UD's dokumentsamling 1957 s87
4) Villius s109f

I vittnesmålen märker man också att många blivit förhörda angående Wallenberg och Langfelder omkring den 27 juli 1947. Förhören har ofta följts av en tids isolering. Villius, som i sin bok "Fallet Raoul Wallenberg" är benägen att tro den officiella ryska versionen att Wallenberg verkligen dog den 17 juli 1947, menar att dessa förhör bör sättas i direkt samband med den svenske diplomatens död. "-- antingen Wallenberg dött en naturlig död eller inte, har i båda fallen skäl funnits att sopa igen spåren efter honom. Som ett led i en sådan strävan kan man se ordern att kremiera liket utan obduktion och att isolera de fångar som känt till Wallenberg."⁽¹⁾ Villius menar att de sovjetiska myndigheterna inte känt till att Wallenberg funnits fängslad i Moskva och att NKVD efter hans död bemödade sig att sopa igen spåren efter honom. Därför kremerades liket, därför hölls förhören och därför isolerades fångarna.

Teorin faller dock, eftersom sovjetmyndigheterna uppenbarligen mycket väl känt till att Wallenberg fanns i Moskva. Den 16 januari 1945 meddelade Sovjets vice utrikesminister Dekanosov envoyén Söderblom i Moskva, att Wallenberg tagit sig över till den av ryska trupper erövrade delen av Budapest. Sovjetiska myndigheter hade vidtagit åtgärder för att skydda Wallenberg och hans egendom. Ungefär en månad senare, i februari, fick Maj von Dardel av Sovjetunionens ambassadör i Stockholm, Alexandra Kollontaj, reda på att hennes son Raoul befann sig välbehållen i Sovjet. Utrikesminister Günthers fru fick vid samma tid en liknande uppgift. Kollontaj bör rimligen ha fått uppgiften om var Wallenberg befann sig från det sovjetiska utrikesministeriet. Ambassadör Kollontaj blev något senare hemkallad för tjänstgöring i Moskva. Föll hon i onåd för att hon yppat något hon inte borde? Till detta kommer, att den Vysjinskij, som var vice utrikesminister 1947 och som samma år förnekade att Wallenberg fanns i Sovjet, är samme man som var åklagare vid de berömda utrensningssrättegångarna på 1930-talet.⁽²⁾ Han samarbetade då intimt med den sovjetiska säkerhetstjänsten. Det behöver inte vara osannolikt att samarbetet fanns kvar tio år senare. Även Vysjinskij bör ha känt till att Wallenberg befann sig i Sovjet.

Man kan ställa upp andra teorier om varför förhören den 27 juli 1947 hölls, teorier som kanske visar sig hållbarare än den Villius lägger fram. Wallenberg anklagades uppenbarligen för spionage. Förhören med hans medfångar eller med personer som på något sätt varit i kontakt med honom kan ha hållits i anslutning till förhör med Wallenberg själv - han kunde ju ha yppat något av vikt för de personer han suttit fängslad tillsammans med. Isoleringen efteråt behöver inte ha varit något annat än en säkerhetsåtgärd. Det bör ju ha legat

1) Villius s152

2) Dardel s64

i sovjetmyndigheternas intresse att så få som möjligt kände till något om diplomaten som hölls fängslad.
Villius argumentation är i många stycken märklig och vi skall återkomma till den i nästa kapitel. I svensk TV gjorde han så sent som den 2 februari 1965 sig till tolk för rakt motsatta teorier än den han lägger fram i boken, och hans hastiga och radikala omsvängning är svårförklarlig. "Han söker leda i bevis att Raoul Wallenberg verkligen dog - kanske inte naturligt - den 17 juli 1947", skriver Eric Sjöquist. "Den uppgiften måste vara svår, speciellt ifall man först måste överbevisa sig själv och andra om att den bevisning man tidigare framlagt om att Raoul Wallenberg levde 1947 var fel."¹

1. Sohlman påminde om W. Dagge för W:s förväntade dödsdag. (W.-Kom. bes. T. Stalin: 15/7.47)
 2. Den 18 aug. 47: Vysjinskij's not: vi har gjort noggr. unders. , har funnit här inte.
 3. Fredv.: Huber kallades ju 26.2/4.47 (förhöordes i stället av job)
- Vysjinskij: KGB vägrade knoppast lygga för honom.

Villius: Antiken. om man te medd. visor att det var elito, kan aldrig till min:s kännedom. Teatrom: antiken. försvinner en logu, att de i eget ordet, eget sag.

Gromykos memorandum - en analys

Är då det som sägs i nämnda memorandum sant? Avled Raoul Wallenberg verkligen i juli 1947? Vi ska nedan försöka se lite närmare på Gromykos memorandum av den 6 februari 1957 och fängelseläkaren Smoltsovs rapport.

Sovjetmyndigheterna poängterade att dåvarande utrikesministeriet hade varit ovetande om att Wallenberg fanns i Sovjet. Fängslandet av den svenske diplomaten "var ett resultat av Abakumovs brottsliga verksamhet".⁽¹⁾ Abakumov var nu avrättad. Smoltsov hade avlidit 1953.⁽²⁾ Några ytterligare dokument gick inte att uppbringa - Wallenbergaffären var utagerad.

Som vi sett i föregående kapitel är det troligt - om än inte bevisat - att sovjetmyndigheterna kände till att Wallenberg fanns i Moskva. Det finns dessutom en mängd oklarheter vad det gäller innehållet i Gromykos memorandum i sig.

I den handskrivna rapporten, som sovjetmyndigheterna 1957 hänvisade till, skriver fängelseläkaren till Abakumov: "I anslutning till av Eder givna instruktioner att personligen ha tillsyn över Wallenberg utber jag mig anvisning om vem som skall få i uppdrag att verkställa obduktion i syfte att fastställa dödsorsaken."⁽³⁾ Dödsfrekvensen i sovjetiska fängelser år 1947 lär knappast ha varit speciellt låg. Begravningarna skedde förmodligen utan större ceremonier. Det är svårt att tro att fångarna som regel obducerades. Att Smoltsov ansåg en obduktion av den svenske diplomaten - som NKVD enligt Gromykos memorandum hade all anledning att gömma undan - vara nödvändig förefaller synnerligen egendomligt.

I juni 1947 begärde Sohlman ett snabbt svar från sovjetiska myndigheter om var Wallenberg befann sig. Den 15 juli lämnades en skriftlig vädjan till Stalin personligen om Wallenbergs utlämning. Denna skrivelse var undertecknad av en rad svenska organisationer, organisationer som tillsammans representerade över 1 miljon svenskar. Den 16 juli påminde Sohlman om den svenska regeringens vädjan.⁽⁴⁾

Villius tror att Gromykos memorandum verkligen är sanningsenligt. Den sovjetiska regeringen kände ingenting till om Wallenberg och NKVD fungerade som en stat i staten. Vid de många svenska förfrågningarna sommaren 1947 blev säkerhetstjänsten tvungna att sopa igen spåren.

Är det verkligen rimligt att antaga, att Wallenbergs påstådda hjärtinfarkt kommit så lägligt? Av Smoltsovs rapport att dömma avled Wallenberg den 17 juli, två dagar efter de svenska organisationernas vädjan till Stalin, "förmodligen till följd av en uppkommen myokardinfarkt". Man kan naturligtvis också tänka sig att den svenske diplomaten mördades den 17 juli - men vad

1) UD's dokumentinsamling 1957 s69
2) Dardel s63

3) UD's dokumentinsamling 1957 s68f
4) Villius s152f

Calvinsk

kan man då sätta för tilltro till Smoltsovs rapport som helhet?

Till allt detta kommer att ingen - utom möjligen sovjetiska vederbörande - fått se Smoltsovs rapport i original. I Sverige känner man endast till den genom citatet i Gromykos memorandum. Ingen kan därför med bestämdhet hävda att rapporten verkligen existerar, än mindre att den är äkta.

Av det som jag nämnt ovan kan man dra följande slutsatser:

a) att det sovjetiska utrikesministeriet 1947 förmodligen kände till att

Raoul Wallenberg hölls fängslad i Moskva.

b) att det inte är otroligt, att Smoltsovs rapport är ett falsarium.

I Gromykos memorandum menade sovjetmyndigheterna att det fanns grund att betrakta Smoltsovs rapport som hänförande sig till Raoul Wallenberg. Man var tydligen inte hundra procentigt säker. Jag tror det fanns fog för en sådan brasklapp.

*ett
ämnas
i
i det för U.*

Handlade svenska regeringen riktigt?

Den svenska regeringens och dess administrativa organs agerande under Wallenbergaffärens första år tycks i många fall märklig och egendomlig. Kontakterna med Wallenbergaktionen var fyllda av konflikter och bidrog på intet sätt till att få en snabb lösning av affären. Erbjudandet om amerikansk hjälp avvisades och en granskning av ambassadör Söderbloms agerande i Moskva ger inte något förtroende för de svenska myndigheternas sätt att handlägga ärendet.

a) Wallenbergaktionen: Den s k Wallenbergaktionen bildades 1947.⁽¹⁾ Ordförande blev Birgitta de Vylder-Bellander, och tjugosex svenska organisationer med tillsammans över 1 miljon medlemmar anslöt sig. Bellander lyckades så småningo utverka tillstånd att få ta del av UD's hemliga akt i ärendet.⁽²⁾ Wallenbergaktionen tillsatte en kommitté, vars uppgift blev att närmare granska handlingarna. Bland medlemmarna märktes f d generaldirektör Anders Örne (ordförande), professor Lise Meitner, författarinnan Mia Leche-Löfgren och advokat Yngve Schartau, som fungerade som Wallenberg-familjens juridiske ombud.⁽³⁾ Kommittén granskade akten och kom till följande slutsats: "Det är klarlagt att Raoul Wallenberg från den 13 januari 1945 har stått under effektivt beskydd av sovjetisk militärmyndighet i enlighet med vad som också meddelats från Sovjets UD. Det är övertygande utrett att han efter nämnda tidpunkt - och i varje fall intill tämligen nära tid - befunnit sig i livet i ryskt förvar på skilda platser såväl utom som inom sovjetryskt territorium."⁽⁴⁾

Det är alltså möjligt att det i UD's hemligstämplade Wallenbergakt finns uppgifter om att Wallenberg förts till olika länder utanför Sovjet efter det att han först transporterats till Moskva (!).

Förutom handlingarna från UD stödde sig kommittén på material som författaren Rudolph Philipp hade samlat in. Philipp hade ivirigt engagerat sig i affären. Han hade skrivit artiklar och böcker och genom sin aktivitet kanske stärkt uppfattningen att Wallenbergärendet missköttes.⁽⁵⁾

Den 3 november 1947 samlades representanter för svenska utrikesdepartementet och medlemmar av Wallenbergkommittén för att diskutera ärendet. Mötet ägde rum på kanslihuset. UD representerades av utrikesminister Undén, utrikesrådet Sven Grafström och sekreteraren Lennart Petri. I början av sammanträdet var även statsminister Erlander närvarande. Wallenbergaktionen representerades av Anders Örne, Mia Leche-Löfgren, Yngve Schartau, Birgitta de Vylder-Bellander och Guy von Dardel, Raoul Wallenbergs halvbror.⁽⁶⁾

1) Villius s58

2) Sjöquist s133

3) Villius s58

4) Sjöquist s133f

5) Villius s57f

6) ibid s58f

Yngve Schartaus ursprungliga anteckningar från sammanträdet finns bevarade och publicerades 1966 i Villius bok:

"Ang Raoul W. 3-11 1947 kl 3-5 i statsrådsberedningen.

N:de A.Ö., B:de V-B., M.L-L., ing Guy v.D. Y.S.

T.E. Ö.U. in samtidigt.

E. 15 min. högst till förfogande!!

E. Komm:s utlåtande! Grunderna för detsamma? Materialet till UD!

A.Ö. Nöjda om UD neutralt!

U. Ljuger V?

A.Ö. Ja.

U. Sohlmans svåger "försvunnit i kriget". Varför då inte R.W.?

Vi. Ej jämförbara fall.

U. Skulle herrarna ha trott på försäkran från USA:s minister i ett motsvarande fall?

Vi. Ja.

U. Jaså herrarna i kommittén skulle trott på en sådan försäkran. Varför det då?

Vi. USA demokrati. Kontroll möjlig.

U. Vad vet herrarna i kommittén om folkbokföring i Sovjet och USA?

Vi. Visste ingenting om det.

U. Finns inte i någotdera landet!

Fru B:de V-B. på hemvägen upprörd över "U:s ryska propaganda" och G.v.D. över Erlanders svar till mig om "svagt anförande".⁽¹⁾

Wallenbergkommittén var ovillig att lämna ut material i ärendet till UD med motiveringen att vittnen i öststaterna tidigare råkat illa ut på grund av departementets oförsiktighet.⁽²⁾ Guy von Dardel relaterade under sammanträdet hur UD telegrafiskt uppmanat svenska legationen i Budapest att tala med två ungerska medborgare som hade upplysningar om Wallenberg. Telegrammet snappades upp på vägen till adressaten. Svenska representanter träffade de båda ungrarna på deras respektive arbetsplatser. Detta förfarande resulterade i att de båda vittnena arresterades. Den ene arkebuserades, den andre skickades till Sibirien. Undén lär ha blivit generad över denna redogörelse.⁽³⁾ Det skulle dröja fyra år innan kommittén i november 1951 såg sig tvingad att ändra denna sin inställning - de hade ju inte själva några möjligheter att förhandla med myndigheterna i Sovjet.⁽⁴⁾

Yngve Schartaus anteckningar samt vissa andra närvarande personers minnen, vilka Villius nämner i sin bok, ger en häpnadsväckande bild över UD's och i synnerhet Undéns inställning till Wallenbergaffären. Utrikesministern

1) Villius s63f

2) ibid s65

3) Sjöquist s137

4) Villius s65f

verkar ointresserad och samtidigt mycket naiv i sin blinda tillit till Vysjinskijs trovärdighet. Vidare kopplar han på ett egendomligt sätt samman historien om Schlmans försvunne ryske svåger och fallet Raoul Wallenberg, en jämförelse som haltade betänkligt. Argumentet att folkbokföring varken förekommer i USA eller Sovjet är märkligt och faller på sin egen orimlighet. Kommittén lär också ha påpekat att det aldrig varit känt "att främmande länders diplomater, krigsfångar eller häktade utländska medborgare förekommer i något lands folkbokföring."⁽¹⁾

Östen Undén nämner i sin memoarbok "Minnesanteckningar" ingenting om sammanträdet med Wallenbergkommittén. Boken avser dock i huvudsak det tidigare skedet av hans politiska verksamhet.

Förhållandet mellan Wallenbergaktionen och svenska regeringen blev allt mer spänt och bröts under 1957, eftersom aktionen misstänkte att UD lämnat ut material som man lovat hemlighålla till sovjetiska myndigheter.⁽²⁾ Under åren hade aktionen gjort ideliga påstötningar hos regeringen om ökad aktivitet, man hade talat med kung Gustav VI Adolf och man hade kontaktat FN's generalsekreterare Dag Hammarskjöld. Man hade också krävt att svenska riksdagsmän skulle förbjudas besöka Sovjet och att inga sportevenemang med Sovjet skulle få förekomma så länge Wallenberg hölls i sovjetisk fångenskap. Dessa strävanden ledde dock ingenstans.⁽³⁾ Man frågar sig om Raoul Wallenberg möjligen kunnat räddas om den svenske utrikesministern visat ett större engagemang och om samarbetet mellan regeringen och Wallenbergaktionen kunnat föras smidigare.

b) Den avvisade amerikanska hjälpen: Den 9 april 1945 mottog Averell Harriman, amerikansk ambassadör i Moskva, ett telegram från State Department och WRB i USA. Telegrammet lød bl a: "Departementet och styrelsen skulle uppskatta, om ni gäve allt möjligt stöd åt svenska legationen i Moskva vid dess hemställan till ryska regeringen om bistånd att fastställa attachéns vid den svenska legationen i Budapest, Raoul Wallenbergs, öde. Krigsflyktingstyrelsen hade särskilt intresse av Wallenbergs verksamhet i Ungern på grund av hans utomordentliga arbete för att skydda judar och andra offer för fiendens förtryck under fiendens ockupation av Ungern."⁽⁴⁾ Svenska legationen i Moskva avböjde dock erbjudandet om amerikansk hjälp i efterforskningarna. I en kommuniké 1965, tjugo år senare, meddelade UD att man först i efterhand fått reda på kontakterna mellan den svenska och amerikanska ambassaden i Moskva. Söderblom och legationen hade alltså på egen hand avvisat den amerikanska hjälpen, utan att först sätta sig i kontakt med UD i Stockholm.⁽⁵⁾ Staffan Söderbloms agerande i detta fallet och i Wallenbergaffären som helhet är märkligt. Under sommaren 1945 inställde han mer eller mindre alla efter-

1) Villius s60

2) Sjöquist s139f

3) ibid s138ff

4) Villius s52

5) ibid s52f

forskningar under mer än tre månader på grund av ett vagt rykte om att den svenske diplomaten Wallenberg vistades förklädd i Budapest. Man förstår av ett brev, som Söderblom den 6 juli skickade till UD, att han var mån om sin prestige i Moskva. Om det skulle visa sig att Wallenberg rymt från de ryska officerarna för att hålla sig dold i Budapest skulle Söderblom ju komma i en dålig dager hos sina sovjetiska värdar.⁽¹⁾

I oktober 1946 skickade svenska legationen i Moskva ett märkligt meddelande till Maj von Dardel, Raoul Wallenbergs mor. Beskedet omtalade att de sovjetiska myndigheterna inte längre sysselsatte sig med frågan Wallenberg "eftersom Stalin själv tagit hand om den."⁽²⁾ Söderblom hade nämligen den 15 juni fått företräde hos Stalin och framlagt ärendet för honom. Stalin hadelovat att det skulle klaras upp.⁽³⁾ Han lär t o m själv ha skrivit ned Wallenbergs namn på ett papper. Av detta drog Söderblom tydligen slutsatsen att diktatorn övertagit ärendet och planerade att klara upp det på egen hand.⁽⁴⁾

Varför handlade då Söderblom som han gjorde? Ivar Harrie skriver i Expressen 1966: "Det står inte i boken, men bör ihågkommas, att han fattade som sin uppgift att vara ombudsman i Sverige för den, som han ansåg, misskända Stalinregimen - han ställde sig i princip --- uttryckligt solidarisk med allt vad Stalinregimen företog sig. Han visste också att det av kriget påtvungna samförståndet mellan USA och Sovjetunionen höll på att spricka." Det var därför, menade Harrie i sin artikel, som Söderblom vägrade samarbeta med USA's ambassad. Sverige fick inte misstänkas vara med om att klara undan en person som kanske varit anställd som amerikansk agent.⁽⁶⁾ Detta är inget annat än en kanske något vågad teori. Klart är i varje fall, att Söderblom inte drev frågan med något större engagemang och i stort sett helt utan någon uppfinnesrikedom.

Det är inte säkert att de sovjetiska myndigheterna reagerat annorlunda om den svenska regeringen handlat på annat sätt. Ett bättre samarbete mellan Wallenbergaktionen och regeringen lär dock knappast ha kunnat skada saken. Jag tror också att en bättre kontroll över Söderbloms agerande i Moskva hade varit önskvärd.

1) Sjöquist s116ff

2) ibid s119

3) Dardel s48

4) Sjöquist s119

5) Dardel s48

6) Expressen 9/2 1966. (Ivar Harrie).

PERIODEN 1957 -

Efterforskningarna efter 1957

Utrikesdepartementets dokumentsamling om efterforskningarna av Raoul Wallenberg efter år 1957 är en tunn publikation på 44 sidor. Efter en kort inledning kommer ett anförande av statsminister Tage Erlander från den 16 september 1965. Därefter följer en kort och strikt redogörelse för efterforskningarna, bilagor samt en redogörelse av professor Nanna Svartz. Mycket av materialet rörande Wallenberg var 1965 hemligstämplat och är så ännu idag.

Trots det nedslående beskedet från sovjetiska myndigheter den 6 februari 1957 fortsatte svenska regeringen sina efterforskningar efter samma principer som tidigare.⁽¹⁾ I en svarsnote den 19 februari 1957 till Gromykos memorandum förklarades, att om ytterligare material rörande Wallenberg kom fram i Sovjet skulle detta delgivas svenska UD. I noten förbehöll man sig också att ställa till sovjetiska myndigheters förfogande det material som av svenska regeringen bedömdes vara av betydelse för fortsatta undersökningar i Sovjetunionen.⁽²⁾

De svenska efterforskningarna och ansträngningarna var, enligt Tage Erlanders anförande den 16 september 1965, motiverade av flera skäl. För det första motiverades engagemanget av "Raoul Wallenbergs insats för att hjälpa lidande människor och av hänsynen till hans familj." För det andra skulle medborgaren i ett demokratiskt land "kunna lita på att samhället inte sparar några ansträngningar till hans skydd." Erlander menade också att regeringen kände "stödet av en enhällig svensk opinion."⁽³⁾

I en note den 17 april meddelade sovjetiska myndigheter att de i Gromykos memorandum lagt fram alla upplysningar om Wallenberg, som erhållits som resultat av en omsorgsfull undersökning verkställd av vederbörande sovjetiska organ. Notan överlämnades av vice utrikesminister Zacharov till Sveriges t f chargé d'affaires i Moskva och innehållet offentliggjordes i ett svenskt pressmeddelande den 23 april 1957.⁽⁴⁾

Svenska regeringen fortsatte dock sina undersökningar och nya vittnesmål pekade mot att Wallenberg någon gång efter 1947 överförts till fängelset i Vladimir, beläget nordost om Moskva.⁽⁵⁾ Det tyska legationsrådet Anton Mohrmann, frigiven 1953, menade att Vladimir-fängelset var reserverat för viktiga politiska fångar.⁽⁶⁾ Mohrmann satt, som vi tidigare sett, i Lefortovskaja-fängelsets cell 153 samtidigt som Wallenberg satt i cell 203. Någon kontakt mellan dem förekom dock inte.

1) UD's dokumentsamling 1965 s12

5) UD's dokumentsamling 1965 s12

2) ibid s11

6) Sjöquist s106

3) ibid s10

4) ibid s11f

I början av 1959 hade insamlingen av det nya bevismaterialet hunnit långt. De uppgiftslämnare som vitboken från 1965 nämner är följande:

- Vittnes-
berättelse*
- E. Brugger, schweizisk medborgare, född 22.1.1903. Brugger vistades under åren 1948-1958 i olika sovjetiska fängelser och uppgav senare att han haft knackningsförbindelse med Wallenberg i Vladimirfängelsets corpus II vid månadsskiftet juli/augusti 1954. Ett flertal andra personer, som återvänt från sovjetisk fångenskap, bekräftade att Brugger redan under fängelsetiden talat om sin kontakt med Wallenberg.
 - En österrikisk medborgare, som under åren 1945-1955 var fängslad i Sovjet, uppgav att han delat cell med Wallenberg i början av 1955. De hade suttit tillsammans i en cell i Vladimir-fängelsets corpus II. Österrikaren hade skyndsamt förflyttats när en fängelseofficer uppmärksammat honom i Wallenbergs cell. Han hade senare vid upprepade tillfällen anmodats förbinda sig att inte berätta något om svensken.
 - H.T. Mülle, tysk medborgare, född den 11.6.1917, och G. Rehekampff, tysk medborgare, född den 19.6.1903. Mülle satt 1950-1956 i sovjetiska fängelser, medan Rehekampff var fängslad under åren 1945-1955. Båda uppgav senare var för sig att de av en och samme sovjetiske medfånge fått veta, att Wallenberg vistats i Vladimirfängelsets corpus II i början av 1950-talet. Den sovjetiske medfånge betecknades av ett stort antal personer, vilka återvänt från sovjetisk fångenskap, som en tillförlitlig och trovärdig person. ⁽¹⁾

Dessa vittnesmål föranledde en ny påminnelse hos de sovjetiska myndigheterna, och den 9 februari 1959 överlämnade ambassadör Sohlman en note till vice utrikesminister Zacharov. ⁽²⁾ I noten sades bl a att flera utsagor från personer som återvänt från sovjetisk fångenskap pekade mot "att Wallenberg efter år 1947 överförts till fängelset i Vladimir och där vistas i sjuk- och isoleringsavdelningen (Corpus II)." Svenska regeringen anhöll att sovjetregeringen skulle vidta en skyndsam undersökning i fallet. ⁽³⁾

I sitt svar den 6 mars 1959 hänvisade sovjetregeringen till Gromykos memorandum och tillade att en förnyad undersökning visat "att de i ambassadens note omnämnda informationerna om R. Wallenbergs vistelse i fängelse i Vladimir icke ha bekräftats." Svaret kungjordes i ett pressmeddelande från UD den 28 maj 1959. ⁽⁴⁾ Dagen efter, fredagen den 29 maj, publicerade både Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter artiklar som gjorde gällande att Wallenberg fanns fängslad i Sovjet. Artiklarna stödde sig på Bruggers vittnesmål samt uppgifter från "en hemvändande tysk krigsfånge" som enligt SvD "suttit i Vladimirfängelset --- från våren till hösten 1956". ⁽⁵⁾ Stämmer

*Stämmer
på Mülle*

uppgiften tidsmässigt är denne tysks vittnesmål uppenbarligen inte medtaget

1) UD's dokumentsamling 1965 s26ff

2) ibid s12

3) ibid s24

4) ibid s25

5) SvD 29/5 1959, DN 29/5 1959

i UD's dokumentinsamling. Med anledning av dessa artiklar mottog ambassadör Sohlman i Moskva ett muntligt meddelande från ambassadör Rodionov i Sovjets utrikesministerium. Rodionov hänvisade återigen till Gromykos memorandum och tillade, att de svenska tidningsuppgifterna i sin helhet var "påhittade". Utrikesministeriet menade vidare, att "vissa element" ville "förgifta de sovjetisk-svenska förbindelserna".⁽¹⁾

Svenska regeringens svar blev att den 17 juli 1959 överlämna en sammanfattning av de vittnesutsagor som ingick i det svenska materialet rörande Raoul Wallenbergs vistelse i Vladimirfängelset. Sammanfattningen innehöll uppgifter från E. Brugger, från den österrikiske medborgaren och från H.T. Mülle och G. Rehekampff.⁽²⁾ Dessa vittnesmål hade svenska regeringen undantagit från hemligstämpeln. Österrikarens namn hemlighölls dock, enligt uppgift på grund av att han i fångenskapen fått välja mellan att bli fri och agera som rysk agent eller att för alltid få stanna i Vladimirfängelset. Eric Sjöquist hävdar i sin bok "Affären Raoul Wallenberg" att han känner till österrikarens namn.⁽³⁾ I sammanfattningen poängterade svenska UD att utsagorna, "oberoende av varandra", talade om att Wallenberg under vissa år på 1950-talet vistats i en viss avdelning av ett visst fängelse. Oklarheten om den svenske diplomatens öde karakteriserades som ett "allvarligt irritationsmoment i de svensk-sovjetiska relationerna".⁽⁴⁾

Justitieråden Ragnar Gyllenswärd och Per Santesson granska på uppdrag av UD bevismaterialet.⁽⁵⁾ Den 25 april 1960 kom de med ett yttrande med bl a följande innehåll: "Utsagorna hava avgivits av finska, franska, schweiziska, tyska och österrikiska medborgare samt av statslösa personer. De flesta utsagorna hava avgivits inför tjänstemän vid den svenska utrikesförvaltningen eller den svenska statspolisen.----- Utsagorna innehålla ett stort antal uppgifter, vilkas riktighet kunnat kontrolleras, och de stödjä varandra. ----- Enligt vår mening måste efter svensk rätt den föreliggande utredningen - ehuru den icke innefattar full bevisning i förevarande hänseende - anses göra sannolikt, att Wallenberg varit vid liv åtminstone i början av 1950-talet och då befunnit sig i fängelse i Vladimir."⁽⁶⁾

Svenska förfrågningar och hänvändelser möttes vid denna tid avvisande eller helt enkelt med kompakt tystnad.

Utrikesminister Nilsson tog vid sitt sammanträffande med ministerpresident Chrustjov den 17 maj 1963 upp Wallenbergärendet och hänvisade bl a till professor Svartz' vittnesmål, till vilket vi skall återkomma i nästa kapitel. Chrustjov hade dock inget att tillägga utöver vad som tidigare meddelats.⁽⁷⁾

Under utrikesminister Gromykos besök i Sverige i mitten av mars 1964 tog

1) UD's dokumentinsamling 1965 s26

2) ibid s26ff

3) Sjöquist s109

4) UD's dokumentinsamling 1965 s28

5) UD's dokumentinsamling 1965 s14

6) ibid s29

7) ibid s16

Erlander upp affären Wallenberg, men möttes avvisande. Ambassadör Jarring i Moskva hade, med anledning av Chrustjovs förestående besök i Sverige, den 26 maj 1964 ett samtal med chefen för det sovjetiska UD's skandinaviska avdelning, Kovaljov. Vid samtalet framfördes svenska regeringens önskemål om en förnyad undersökning. En tid senare, den 11 juni, kallades Jarring till vice utrikesminister Orlov och fick där veta, att en ny sovjetisk undersökning inte fått fram något nytt i ärendet. Om svenska regeringen i framtiden återkom till Wallenbergaffären skulle detta endast vålla de svensk-sovjetiska förbindelserna skada.⁽¹⁾

Wallenbergärendet togs dock vid ett flertal tillfällen åter upp under ministerpresident Chrustjovs officiella besök i Sverige den 22-27 juni 1964.⁽²⁾ Samma dag som Chrustjov anlände publicerade tidningen Expressen på sin förstasida en artikel av chefredaktören Per Wrigstad. Artikelns var skriven både på ryska och svenska och lød bl a: "Ni kommer tomhänt till oss, vilka presenter Ni än har i bagaget. Ni kommer alltför ensam, 50-mannasviten till trots. Läs här vilken Ni skulle ha haft med Er för att vara välkommen gäst: Det är Raoul Wallenberg, gripen av ryska händer och bortförd från en självuppoftande humanitär gärning i Budapest 1945. Därefter saknad och rapporterad död av Era myndigheter, fastän han bevisligen alltjämt varit vid liv i sovjetrysk fångenskap. Gripen utan orsak, dömd utan orsak, misshandlad utan orsak, en dödförklarad levande fånge i Ert land. Han är vår landsman. Jo, Ni har gett oss ett par besked. Ni har sagt i januari 1945 att Ni 'vidtagit åtgärder för att skydda honom och hans egendom'. Och Ni har 1957 försäkrat att detta 'skydd' blivit ett skydd till döds, att hans liv utsläckts i ryskt fängelse. Men vi vet att det inte är sant. Den svenska regeringen, som idag är Er värd, vet att det inte är sant. Vi vet alla att hans i Ert land plågade liv fortsatt in på 60-talet. Vi har allt skäl att tro att Ni kunde ha tagit honom med Er till oss, om Ni velat och vågat."⁽³⁾ När Erlander senare tog upp fallet Wallenberg med Chrustjov lär denne ha blivit rasande och förklarat att svenskarna inte hade med saken att göra.⁽⁴⁾ Erlander tog dock senare åter upp ärendet, främst med hänvisning till professor Nanna Svartz' vittnesmål. Chrustjov blev "mycket ledsen" över den svenska regeringens fortsatta aktivitet i affären. Han gav en "gripande skildring" av fasorna under kriget och berättade att människor under denna tid kunde försvinna i ryska fängelser. Till sist menade Chrustjov, att om han hade vetat att fallet Wallenberg återigen skulle tas upp skulle han inte ha besökt Sverige.⁽⁵⁾

I februari 1965 vädjade svenska regeringen i en skrivelse från statsminister Erlander till ministerpresident Kosygin om en förnyad prövning i ärendet.⁽⁶⁾

1) UD's dokumentsamling 1965 s16ff

5) Erlander s315f

2) ibid s18

6) UD's dokumentsamling 1965 s35f

3) Sjöquist s162ff

4) ibid s164

Skrivelsen överlämnades den 22 mars av ambassadör Jarring, varvid Kosygin genmälde att han inte, efter studier av ärendet, kunde komma till något annat resultat än det som offentliggjorts åtta år tidigare i Gromykos memorandum.⁽¹⁾

Under sitt besök i Sovjet den 10 - 17 juni 1965 sammanfattade statsminister Erlander de svenska synpunkterna i Wallenbergaffären i tre punkter:

- + Från svensk sida var det angeläget att få ta del av de sovjetiska undersökningarna som gjorts under senare år.
- Sovjet borde på något sätt motbevisa de många vittnesmålen.
- Frågan om det påstådda missförståndet angående professor Svartz vittnesmål måste klarläggas.

Kosygin förklarade att en ny undersökning hade gett samma resultat som de tidigare. Han menade vidare att de många vittnesmålen inte hade någon bärkraft och att missförståndet angående Svartz' vittnesmål måste berott på språksvårigheter.⁽²⁾

Erlander fick låta sig nöjas med det beskedet. I sina memoarer säger han sig vara övertygad om att "Sovjetunionens nuvarande ledare anser sig ha gjort allt vad de kunnat göra för att klara upp Wallenbergaffären."⁽³⁾

Formuleringen är en smula tvetydig - ansåg Erlander i skrivande stund också att de gjort detta?

I det följande skall vi se närmare på de vittnesmål som låg till grund för de många svenska hänvändelserna efter år 1957.

1) UD's dokumentsamling 1965 s20

2) ibid s21f

3) Erlander s316

Wittnesmålen

a) Emil Brugger, schweizisk medborgare, född den 22 januari 1903. Brugger uppgav att han haft knackningsförbindelse med Raoul Wallenberg i Vladimir-fängelsets corpus II vid månadsskiftet juli/augusti 1954.⁽¹⁾ Han berättade 1958 i frihet så här för Berner Tagblatt: "En kväll hörde jag knackningar i väggen. Trots att det var förenat med svåra straff, användes fängelse-telegrafan i Sovjets fängelser. När jag hörde knackningarna blev jag naturligtvis nyfiken, även om jag visste att det kunde vara en provokation. Jag knackade på tyska i väggen: Vem där? Då kom det misstänksamma svaret: - Vem är ni? Mitt svar: -Schweizare. -Svensk, knackade han tillbaka. Det var allt denna kväll, den 3 eller 4 augusti 1954. Nästa dag uppgav min samtalspartner sitt namn: -Wallenberg, förste sekreterare vid svenska legationen i Budapest, bortförd 1945. Mitt svar: -Brugger, bortförd 1948 i Wien. Därefter avslutade vi försiktigtvis samtalet. Men tjugofyra timmar senare hörde jag återigen knackningar och noterade: -Uppdrag: När ni blir fri anmäl er hos ett svenskt konsulat eller beskickning. Jag har inte tillåtelse att skriva brev och jag erhåller inga brev.

Jag har inte personligen sett min samtalspartner i Vladimir, men jag betvivlar att någon skulle ha intresse av att utge sig för att vara Wallenberg och att det skulle ha handlat om en provokatör."⁽²⁾ Vladimirfängelset bestod av fyra block, och detta skulle ha utspelat sig i block 2, som omfattade sjuk- och isoleringsavdelningen.⁽³⁾ Brugger omtalade också att han under den sista tiden i Vladimir, 1957, delat cell med georgiern Simon Gogoberidse och den franske majoren Lucien Armand Gouazé. Gouazé har i brev till Maj von Dardel bekräftat att han träffat Brugger i fängelset och att denne då berättat om sin kontakt med Raoul Wallenberg. Fransmannen satt fängslad i Vladimir 1950-1951 och 1953-1958.⁽⁴⁾

Brugger har dock lämnat ett något annorlunda vittnesmål inför en svensk tjänsteman och i närvaro av en schweizisk polisman. Vittnesmålet avgavs knappt tre veckor före intervjun i Berner Tagblatt, den 3 november 1958, och skiljer sig på väsentliga punkter från tidningsartikeln. Enligt detta vittnesmål besvarade han inte de första knackningarna i rädsla för provokatörer. Efter några dagar började fången i granncellen åter knacka och frågade vem som satt i Bruggers cell. Brugger hade då svarat att han var schweizare, men att han inte ville uppge sitt namn. Grannfången hade knackat: "Mitt namn är Wallenberg. Jag var förste legationssekreterare vid svenska beskickningen i Budapest. När ni blir frisläppt ber jag er omedelbart ta kontakt med en svensk beskickning eller ett svenskt konsulat och tala om att jag finns här."⁽⁵⁾

1) UD's dokumentinsamling 1965 s26

2) Sjöquist s107f

3) ibid s106

4) Sjöquist s108

5) Villius s120f

Villius har hårt angripit skillnaderna mellan de båda redogörelserna. Tids-
schemat än annorlunda och knackningstillfällena är i vittnesmålet som
lämnats till en svensk tjänsteman två istället för tre. Uppdraget har inte
heller fått samma utformning i de båda berättelserna. Dessutom var det,
enligt vittnesmålet den 3 november, Brugger själv som var misstänksam, inte
svensken i granncellen.

Kan man sätta någon lit till ett vittne som lämnar två så pass skilda
vittnesmål? Villius nämner, att Brugger har försäkrat att uppgifterna i
artikeln motsvarar hela sanningen.⁽¹⁾ Studerar man de båda redogörelserna
märker man hur Brugger, tre veckor efter det egentliga vittnesmålet, i
artikeln iklär sig något av en hjälteroll. "Jag blev naturligtvis nyfiken",
säger han, han besvarar knackningarna direkt och vid förnyad kontakt nästa
dag uppger han sitt namn och att han blivit bortförd 1948 i Wien. Han
tvekar inte att göra detta, trots att han visste att "det kunde vara en
provokation". Är det då så märkvärdigt, att en man som suttit närmare tio
år i sovjetiska fängelser efteråt - i friheten - tar på sig en sådan ovan-
nämnd "hjalteroll"? Jag tror inte det. Man får dessutom ta med i beräkningen
att artikeln kan vara tillrättalagd, trots Bruggers försäkran att den mot-
svarar hela sanningen. Brugger är betydligt försiktigare i det vittnesmål,
som han lämnar till en svensk tjänsteman. Till detta kommer, att "språket"
som används i "fängelse-telegrafen" i rimlighetens namn knappast kan vara
speciellt nyansrikt. Andemeningen i de båda vittnesmålen är densamma. Villius
har dragit alltför hårda slutsatser av berättelsernas skillnader.

b) En österrikisk medborgare, under åren 1945-1955 fängslad i Sovjetunionen,
har uppgett att han i början av 1955 delat cell med Wallenberg i Vladimir-
fängelsens corpus II. Österrikaren förflyttades skyndsamt när en fängelse-
officer uppmärksammade honom i Wallenbergs cell. Senare anmodades han vid
upprepade tillfällen, att förbinda sig att inte berätta något om svensken.⁽²⁾
Hans namn har hållits hemligt eftersom han i Sovjet utsatts för hot, vilket
jag nämner i föregående kapitel. Villius menar dock att orsaken är en helt
annan. Han skriver att namnet hemlighållits eftersom "man från svenskt håll
räknat med att man i Sovjet kunde sitta inne med sådana upplysningar om
denne person, att om hans namn nämnts det skulle ha förtagit verkan av
hans vittnesmål."⁽³⁾ Hur Villius dragit dessa slutsatser är för mig okänt.
Mot österrikarens vittnesmål står dock, att det är avgivet lång tid efter
hans frigivning och att han vid olika tillfällen givit skilda versioner
av sitt sammanträffande med Wallenberg.⁽⁴⁾

c) H.T. Mülle och G. Rehekampff, båda tyska medborgare, har var för sig
uppgett att de av en och samme sovjetiske medfånge fått veta att Wallenberg

1) Villius s122

3) Villius s119

2) UD's dokumentsamling 1965 s26ff

4) ibid s119

vistats i Vladimirfängelsets corpus II i början av 1950-talet. Den sovjetiske medfångens betecknades av ett stort antal personer, vilka återvänt från fångenskap i Sovjet, som en tillförlitlig och trovärdig person.⁽¹⁾ Källa för de båda tyskarna är georgiern Simon Gogoberidse. Rehekampff, som frigavs 1955, uppger: "Någon gång under 1950-1953 har Simon Gogoberidse berättat följande för mig. Under en av sina sjukhusvistelser (i fängelsesjukhuset) hade en rysk medfånge där låtit honom veta, att det bland de i sjukavdelningen i sträng isolering hållna fångarna också fanns en svensk, nämligen Wallenberg." Mulle har 1955 eller 1956 hört en liknande berättelse av georgiern. Wallenberg skulle ha befunnit sig i Vladimir under tiden 1948-1953.⁽²⁾ Vladimirs politiske officer hade, enligt Mulles vittnesmål, efter det svenska statsbesöket 1956 på förfrågan av Gogoberidse yttrat: "Wallenberg får de söka länge."⁽³⁾

Det finns dock en hel del att invända mot Mulles och Rehekampffs vittnesmål. - Båda är tredjehandsvittnen. De har fått uppgifterna av georgiern Gogoberidse, som säger sig ha fått dem av en medfånge under vistelse i fängelsesjukhuset. Vem denne medfånge är eller varifrån han har fått uppgifterna vet vi ingenting om.

- Gogoberidse delade under en tid i Vladimir cell med bl a Emil Brugger. Detta var, enligt Brugger, år 1957. Förhållandet kan vara det, att georgiern berättat sin historia för Brugger, Rehekampff och Mulle och att dessa sedan i skilda versioner fört dem vidare. Klart är i varje fall, att Bruggers vittnesmål och Rehekampffs och Mulles inte får betraktas som oberoende av varandra.

Brugger och den anonyme österrikaren har dock troligen inte haft någon kontakt med varandra. Brugger har delat cell med dem som nämnts ovan samt med Rehekampff, Mulle och tysken von Kleist. Österrikaren har suttit fängslad tillsammans med två landsmän vid namn Sanitzer och Manfred.⁽⁴⁾ Deras vittnesmål är tydligen oberoende av varandra och de har båda intygat att de haft kontakt med Raoul Wallenberg, den ene i augusti 1954 och den andre i början av 1955.

En summering av detta visar, att Bruggers, Rehekampffs och Mulles vittnesmål inte kan betraktas som oberoende av varandra. Österrikaren har inte haft någon kontakt med de ovannämnda. Hans vittnesmål är dock avgivet långt efter frigivningen och han har vid olika tillfällen givit skilda versioner av händelserna.

Som vi sett i ett tidigare kapitel har både Gustav Richter och överste Kitschmann suttit fängslade i Vladimir. Året var 1952 och avdelningen just

1) UD's dokumentinsamling 1965 s26ff

2) Villius s123

3) Dardel s73

4) ibid s75

corpus II. Villius nämner att även Hille och Huber suttit i Vladimir och att dessa därför kan ha fungerat som källa för Vladimir-vittnena.⁽¹⁾ Det är en riktig slutsats.

Man bör dock hålla i minnet att de ovannämnda vittnesmålen endast är de som svenska regeringen undantagit från hemligstämpeln. Det finns säkerligen fler - och möjligen trovärdigare - utsagor i utrikesdepartementets Wallenberg-akt. Man har svårt att tro att UD, med enbart ovanstående berättelser som grund, skulle ha agerat som pass hårt som de trots allt gjort. Med i UD's vitbok från 1965 finns dock ännu ett vittnesmål, vilket blivit mycket omdiskuterat:

d) Nanna Svartz: Svensk medborgare, professor i medicin. Under ett besök i Moskva i samband med en vetenskaplig kongress, sammanträffade hon i januari 1961 med flera framstående sovjetiska vetenskapsmän. Med en av dessa hade hon den 27 januari ett samtal på tjänsterummet. Samtalet fördes på tyska. Svartz frågade kollegan om han kände till fallet Wallenberg, "varvid han nickade jakande". Kollegan omtalade att den Svartz frågade om var i "mycket dåligt tillstånd". Han befann sig på ett mentalsjukhus. Sagesmannen gick sedan ut från rummet, kom tillbaka med en kollega och avlägsnade sig åter. Kollega II sa att han orienterats om vad saken gällde och bad Svartz skriva ner Wallenbergs namn på ett papper. Hon skrev: "Attaché Raoul Wallenberg". Kollega II skulle göra allt vad han förmådde. Svartz nämnde att hon kände biträdande utrikesminister Semjonov och fick då rådet att vända sig direkt till honom.⁽²⁾

Samma kväll träffade Svartz kollega II på en bankett. Efter resonemang fick hon tillstånd att i brevet till Semjonov nämna att hon talat med de båda kollegorna om saken. Kollega II berättade också att de efter Svartz hade avlägsnat sig hade diskuterat ärendet, och att de båda varit överens om att överflyttningen av den efterfrågade - "om han fortfarande är vid liv" - givetvis måste organiseras på diplomatisk väg.⁽³⁾

I mars 1961 träffade Svartz åter sin sagesman, Mjasnikov⁽⁴⁾, i Moskva. På frågan om hon fick besöka Wallenberg svarade han att detta måste avgöras på högre ort och tillfogade "om han icke är död". Under ett senare enskilt sammanträffande framhöll Mjasnikov att Svartz inte borde ha berättat för svenska regeringen om det ursprungliga samtalet. Han förnekade inte samtalet i sig, men sa att hans dåliga tyska lett till missförstånd och att han inte känt till fallet Wallenberg. Han berättade också att han kallats till ministerpresident Chrustjov, som känt till samtalet och varit mycket irriterad över det inträffade.⁽⁵⁾

1) Villius s126f

2) UD's dokumentinsamling 1965 s37f

3) ibid s38

4) Sjöquist s183

5) UD's dokumentinsamling 1965 s39

Mjasnikov förnekade sedan vid upprepade tillfällen de följande åren att han sagt sig känna till affären Wallenberg. Allt hade berättat på ett språkligt missförstånd.⁽¹⁾ "--- detta var ingalunda fallet", skriver Svartz i sina memoarer. "Jag hade under de gångna åren träffat min sagesman på olika orter utomlands och vi hade alltid förstått varandra utmärkt."⁽²⁾ Det sista sammanträffandet mellan de båda ägde rum i Moskva den 6 juli 1965. Under samtalet, som ägde rum i närvaro av två representanter för Sovjets utrikesministerium samt Sveriges ambassadör Jarring, höll den ryske vetenskapsmannen fast vid sin version av det inträffade. Kort tid därefter meddelades det i pressen att Mjasnikov dött i hjärtinfarkt.⁽³⁾

Sven ka regeringen verkar ha tagit Svartz på allvar, medan Chrustjov slog bort vittnesmålet som fria fantasier. "Vad kunde vi annat vänta?" skriver dåvarande statsrådet Ulla Lindström i en utav sina böcker. "Här har Sovjet på alla våra demarscher under årens lopp svarat att Wallenberg inte kan återfinnas, att han är död enligt anteckningar man funnit. Vem tror, att man nu skulle vara villig att medge att man tagit miste och skicka till Sverige en vrakspillra till människa, som måste komma den svenska opinionen att resa sig i anklagelser mot Sovjet för lögner, kanske misshandel? --- Den lättaste sak i världen är ju en dödande spruta åt en obekväm patient. Har man av förbiseende inte gett den tidigare så gör man det sannolikt nu. Sovjet är ingen rättsstat. Detta var min kommentar."⁽⁴⁾ Man får i Lindströms böcker intrycket av, att Wallenbergaffären var minst lika mycket en inrikespolitisk som utrikespolitisk fråga för det socialdemokratiska regeringspartiet. Man ville ogärna stöta sig med de sovjetiska myndigheterna, men var samtidigt rädd för att sköta ärendet alltför slapphänt och på så vis få den svenska opinionen emot sig. Något sådant skulle i värsta fall kunna leda till regeringens fall.

Villius menar i sin bok "Fallet Raoul Wallenberg" att Svartz vittnesmål bygger på en missuppfattning. De fick mycket kritik för denna sin uppfattning och det hela ledde så småningom fram till en debatt i pressen. Svartz försäkrar att det ord ryssen använde på tyska var "Mentalkrankenhaus", argumenterar paret Villius i Stockholms-Tidningen den 11 februari 1966. Detta ord existerar dock inte på tyska - det är bara en dålig översättning av det svenska "mentalsjukhus". Översättningen är lätt att göra för en svensk, men inte för en ryss. Ordet "mental" finns nämligen inte på ryska ens som främmande ord.⁽⁵⁾

Nanna Svartz svarade en tid senare på detta i Svenska Dagbladet. Det dröjer i allmänhet årtal innan nyare facktermer kommer in i vare sig allmänna

1) UD's dokumentinsamling 1965 s39ff

4) Lindström (1970) s63f

2) Svartz s215

5) ST 11/2 1966

3) Dardel s81

eller speciella ordböcker, menade hon. "Vad beträffar uttryck som motsvarar mentalsjukhus eller mentalsjukdom, saknas dessa till och med i en del medicinska ordlistor i länder, där ifrågavarande ord varit i bruk sedan decenier." Svartz nämner, att i en rysk på 1960-talet utkommen bok används ordet "mentelskaja" på tal om "mentalsjukdom". "För min sagesman, som flera gånger besökt USA där dessa begrepp utgör standardbeteckningar, --- låg det förvisso inget märkvärdigt i att använda termerna ifråga," Svartz och Mjasnikov använde under det mer än två timmar långa vetenskapliga samtalet som föregick konversationen om Wallenberg flera gånger ordet "mental". Villius menar att förhållandet att sagesmannen uttalade "Mentalkrankenhaus" mycket lågt kan ha bidragit till missuppfattningen. "Självfallet övertygade jag mig om att jag uppfattat rätt", skriver Svartz.⁽¹⁾

Paret Villius replikerar i Aftonbladet. De menar, att eftersom samtalet förflöt normalt efter avslöjandet, så märkte aldrig Svartz att sagesmannen missuppfattat henne. Svartz redogörelse är i bästa fall ett andrahandsvittnesmål efter ett samtal mellan en svensk och en ryss på ett för dem båda främmande språk, säger Villius. "Att en sådan källa skulle ha vitsord framför den ryska rapporten är ur källkritisk synpunkt horribelt."⁽²⁾

I samma tidningsnummer kommenterar Sven Wahlström, att ordet "mentalkrankenhaus" varken förekommer i tyskan eller ryskan. I ryskan kan det helt enkelt inte förekomma, menar han. Den diskussionen är emellertid varken fruktbar eller intressant, vilket Svartz poängterat i sin artikel. Det användes som låneord och sagesmannen hade flera gånger besökt USA, där begreppet tydligen utgör en standardbeteckning.

Det är svårt att - som Villius - helt och hållet avvisa Svartz vittnesmål, även om det inte på något sätt utgör ett bevis för att Raoul Wallenberg skulle varit i livet 1961. Berättelsen är förmodligen ett andrahandsvittnesmål, men det vet vi inte heller med säkerhet. Varifrån hade Mjasnikov fått sina uppgifter? Hade han själv träffat Wallenberg eller hade han endast hört berättas om honom?

Man har också svårt att förstå hur sagesmannen så direkt vågade göra ett avslöjande om en svensk diplomat, som - i det fall berättelsen är sann - hölls inspärrad på ett sovjetiskt mentalsjukhus. Rimligen borde han ha fruktat för någon form av repressalier.

Vid en granskning av Svartz vittnesmål finner man, att hon knappast helt och hållet kan ha missuppfattat sin kollega. Vid två skilda tillfällen - den 27 januari 1961 och senare i mars samma år - har han bekräftat att Wallenberg vistats på mentalsjukhus i Sovjet. En annan kollega har på kvällen den 27 januari diskuterat Wallenbergs förflyttning till Sverige med Svartz. Alla dessa tre samtal kan knappast ha grundat sig på ett simpelt språkligt misstag.

1) SvD 3/9 1966

2) AB 19/3 1966

mjar
fu av
erof

Övriga vittnesmål

Med jämna mellanrum stiger nya vittnen fram i pressen eller i böcker och uppger att de har träffat eller hört talas om Raoul Wallenberg i sovjetisk fångenskap. I regel rör det sig om enstaka vittnesmål från olika platser och de är mycket svåra att kontrollera. Vi skall här endast nämna ett urval.

Mogens Carlson, dansk medborgare. Carlson uppgav 1965, att han under februari 1951 delat cell i Butyrskaja-fängelset i Moskva med en ungersk professor vid namn Zoltan Rivo. Denne Rivo berättade för honom, att han efter nyåret 1951 under en vecka delat cell i fängelset med en svensk diplomat. Svensken hade varit utsatt för hårda förhör, men hade fått sådana extraransoner och sådan behandling som bara diplomater fick. Han hade även fått tilldelning av papyrosser. En dag hade han fått civila kläder och påföljande dag hade han förts bort. Det har dock inte lyckats att komma i kontakt med professor Rivo.⁽¹⁾

Detta är möjligen ett andrahandsvittnesmål, som är avgivet långt i efterhand. Det finns många frågor att ställa angående sanningshalten i berättelsen. Var den svenske diplomaten verkligen Raoul Wallenberg? Är det i så fall verkligen rimligt att han så långt efter sin arrestering var utsatt för hårda förhör? Varför har Carlson inte berättat om sin kontakt med Rivo tidigare? Vittnesmålet är mycket svagt.

Menahem Melzer, österrikisk läkare. Melzer har uppgett att han i mitten av 1948 träffade Wallenberg i fånglägret Chalmer-Jur norr om Vorkuta i Sibirien. Melzer tjänstgjorde som läkare i lägret och skulle denna sommar undersöka fångar som kunde vara lämpliga för byggnadsarbete. Raoul Wallenbergs namn stod i ett formulär han använde sig av. - Ni heter väl Paul och inte Raoul? frågade Melzer. Fången svarade: - Jag heter Raoul och jag är svensk. Menahem Melzer avgav sitt vittnesmål 1974 i Wien inför Simon Wiesenthal.⁽²⁾

Avraham Shifrin, född 8/10 1923, av judisk börd, sovjetisk statstjänsteman. Shifrin har berättat, att han suttit tio år i flera sovjetiska fångläger anklagad för spioneri. 1970 lyckades han få emigrera från Sovjet till Israel. I februari 1973 avlade han sitt vittnesmål inför ett amerikanskt senatsutskott i Washington. Shifrin uppgav, att han under sin vistelse i Läger nr 7 i Potma träffat fångar som tidigare varit fängslade på ön Ostrov Wrangelja - i det följande benämnd Wrangelön - utanför Sibiriens nordöstra kust. Dessa hade på fängelseön träffat många utländska fångar, som i stort sett alla officiellt dödförklarats av Sovjet. Fångarna användes som försökskaniner vid medicinska experiment.⁽³⁾ Utsagan blir här intressant om man kopplar ihop

1) Dardel s77f

2) Sjöquist s151f

3) ibid s167f

den med en annan uppgiftslämnare;

Sjöquist
Haim Moshinski, avhoppad KGB-agent, f d medlem av det ryska kontraspionaget SMERSJ. Moshinski har uppgett att han vid flera skilda tillfällen - först i Budapest 1945 och senare på Wrangelön - träffat Raoul Wallenberg. Moshinski var närvarande vid ett förhör med Wallenberg i Budapest 1945. Ryssarna ville ha reda på var de rikedomar många judar lämnat i svenska beskickningens förvar fanns. Moshinski uppger att Wallenberg blev torterad under förhöret. Några dagar senare fördes den svenske diplomaten per flyg till Moskva. Moshinski blev själv arresterad och fängslad 1948, frigavs så småningom, men fängslades åter 1958. Efter en tid i fångsläggret Amurskaja kom han till Wrangelön. Här arbetade han på en klinik. I ett register över officiellt dödförklarade fångar fann han Wallenbergs namn. Han fick efter en tid bekräftat att det var samme man som han träffat i Budapest 16 år tidigare. Wallenberg hölls fången i en två rum stor träbyggnad tillsammans med en jugoslav vid namn Rudolf Trusjnovitj.⁽¹⁾

Moshinski fick själv vid några tillfällen se Wallenberg: "Jag kände igen hans ansikte, men han var mycket mager. Jag kunde aldrig komma honom närmare än sex meter. Mellan oss fanns ett elstängsel. Jag kunde aldrig tala med honom, men däremot hade Wallenberg bett att via Pellgrini (en annan fånge. Min anm.) få lämna ett meddelande till sin familj i Sverige, ett meddelande som Pellgrini inte hade vågat ta emot."⁽²⁾

Svenska rikspolisstyrelsen har utrett Haim Moshinskis vittnesmål, men materialet är hemligstämplat. Maj von Dardel fick av dåvarande statsministern Olof Palme tillstånd att höra det. Moshinski hade sett Wallenberg på Wrangelön första gången 1961 och sista 1962.⁽³⁾

Man bör dock komma ihåg att Shifrin och Moshinski träffats i Israel, sedan Shifrin råkat ut för en bilolycka och hamnat på ett sjukhus i Tel Aviv. Här arbetade Moshinski som vårdare och vi vet att de båda samtalade om Wrangelön.⁽⁴⁾ Man kan inte utesluta möjligheten att Moshinski här konstruerade sin historia. Moshinski uppger också att Wallenberg 1945 fördes med flyg till Moskva, vilket förmodligen är felaktigt. Ett flertal av de vittnen som medverkar i UD's vitbok från 1957 uppger att Wallenberg och hans vakter färdades med tåg.

Det finns fler vittnesmål om Wallenberg från senare tid. En professor från en öststat har berättat att han träffat Wallenberg flera gånger under åren 1966-1967 i fångsläggret Zadivovo vid Irkutsk. Wallenberg hade varit en sjuk och gammal man.⁽⁵⁾ En ungrare har uppgett, att han av en ungersk minister

1) Sjöquist s170ff

4) Sjöquist s170

2) ibid s175

5) ibid s181

3) ibid s176

fått höra att Wallenberg 1966 fanns fängslad i Sibirien.⁽¹⁾ Utsagorna är - som Sjöquist återger dem - dock mycket knapphändiga och svårkontrollerade och man bör komma ihåg, att ungefär hälften av alla vittnesmål om Raoul Wallenberg har visat sig vara falska.⁽²⁾

Ett utav de mer detaljrika vittnesmålen från senare tid kom allmänheten till kännedom så sent som i januari 1979. Abraham Kalinski, en 62-årig f d polsk arméofficer, avslöjade i New York att han under många år träffat Raoul Wallenberg flera gånger i veckan fram till 1959. "Vi skildes den 27 oktober 1959, två dagar innan jag blev fri." Han tror sig också veta att Wallenberg levde så sent som 1975!⁽³⁾

Kalinski tjänstgjorde under kriget i Polen som armékapten. När Polen föll, sändes han till Moskva för att fungera som kontaktman mellan sovjetiska myndigheter och det som fanns kvar av den polska armén. 1944 fick han reda på att sovjetiska soldater avrättade judar i Polen. Han ville meddela amerikanerna detta och skrev ett brev till president Roosevelt. Brevet lämnades till en tjänsteman på den amerikanska ambassaden. Tre dagar efter detta greps Kalinski av KGB.⁽⁴⁾ Utan att någon rättegång ägt rum hölls han sedan fängslad från 1944 till 1959. Numera är han bösatt i Haifa i Israel och arbetar som kemiingenjör. Han har krävt 400 000 dollar av Sovjet som skadestånd och har nyligen också inlett en process mot det amerikanska utrikesdepartementet.⁽⁵⁾

Kalinski har uppgett att han 1944-1953 satt i Verchneursalsk-fängelset i Tjeljebinsk-området. "1952 fick jag en cellkamrat som hette Vändrovski. Han hade flyttats från en annan cell som han delat med Raoul Wallenberg och med den förre lettiske utrikesministern Munters. Ett par dagar senare pekade min cellkamrat ut svensken och Munters för mig. 1953 stängdes fängelset efter Stalins död och vi flyttades alla till Aleksandrovskij, ett gammalt tsaristiskt fängelse. Under transporten såg jag också Wallenberg och Munters och på det nya stället såg jag dem ibland tre-fyra gånger i veckan på promenad på fängelsegården. 1955-1959 satt jag i Vladimir-fängelset 180 kilometer utanför Moskva. Jag hade cell 21, Wallenberg och Munters satt i cell 23. Sista gången jag såg svensken var den 27 oktober 1959. Två dagar senare blev jag fri."⁽⁶⁾ Enligt Kalinski var Wallenberg långsmal i ansiktet, hade mörkt hår och var klädd i en vadderad mössa.⁽⁷⁾ "Flera år efteråt, det var 1967, träffade jag i Moskva en läkare från Vladimir-fängelset och vi talade om fångarna som hade suttit där. Han berättade att de flesta av mina vänner nu var fria men att Wallenberg var kvar."⁽⁸⁾ 1976 träffade Kalinski i Israel en kvinna, vars far suttit i sovjetiskt fängelse 1973-1975. Denne

1) Sjöquist s178
2) ibid s179
3) AB 27/1 1979
4) Expr 27/1 1979

5) AB 27/1 1979
6) Expr 27/1 1979
7) G-P 27/1 1979
8) AB 27/1 1979

Kalinski
promenerar
P.S. a. Jensen
s. 179
/o

uppgav att han på fängelsesjukhuset träffat en svensk som suttit inspärrad i 30 år. Detta, menar Kalinski, kan inte ha varit någon annan än Wallenberg.⁽¹⁾ Fängelset var Butyrka.⁽²⁾ Kalinski har lämnat sina uppgifter i den ryskspråkiga tidningen "Nya Ryssland", vilken utkommer på Manhattan.⁽³⁾ Varför har då Kalinski dröjt så länge med sin berättelse? Själv uppger han att han tidigare varit säker på, att Wallenberg släppts ur fängelset för länge sedan. Det var inte förrän han i september 1978 läste en liten notis i en israelisk dagstidning om att Simon Wiesentahl fortfarande höll på att utröna Wallenbergs öde som han kom på andra tankar.⁽⁴⁾ Detta uttalande är en smula märkligt. Kalinski har ju själv berättat att han redan 1976 fått höra om en svensk som suttit 30 år i sovjetiska fängelser och att han då genast kopplat samman denne med Wallenberg.

Det står dock klart att svenska regeringen tar allvarligt på Kalinskis vittnesmål - så pass allvarligt att det förorsakat en notväxling med sovjetiska myndigheter. Det sovjetiska utrikesministeriet har förnekat uppgifterna.⁽⁵⁾ Men det lär finnas fler vittnen.

Eric Sjöquist uppger i Expressen, att minst fyra personer har från en källa - som på svenska UD betraktas som säker - fått informationer om att Raoul Wallenberg fanns i livet så sent som 1975. Han skulle ha vistats på fängelsesjukhuset i Butyrka. Kalinskis vittnesmål har också jämförts med andra utsagor och information, som man endast känt till på UD. Uppgifterna har stämt. Kalinski har dessutom lämnat uppgifter om andra före detta sovjetiska fångar vilka nu vistas utanför Sovjetunionen och som lär kunna lämna uppgifter om Wallenbergs öde.⁽⁶⁾ Utrikesdepartementet kommer därmed förmodligen att fortsätta sin undersökning.

1) AB 27/1 1979
2) G-P 27/1 1979
3) ibid

4) G-P 27/1 1979
5) ibid
6) Expressen 27/1 1979

nej
sep 25
27/5/1977
början av

SUMMERING OCH SAMMANFATTNING

Raoul Wallenberg omhändertogs av sovjetiska trupper i Budapest och fördes i början av 1945 med järnväg över Rumänien till Moskva. Den 31 januari placerades han i Ljubljanskaja-fängelsets cell 123, där Gustav Richter då redan satt. I mars flyttades Wallenberg till en annan cell och en månad senare fördes han över till Lefortovskaja-fängelset. Två vittnen därifrån uppger sig ha fått kontakt med honom via fängelse-telegrafen i slutet av april 1945. Han satt då tillsammans med Roedel i cell 203 på fjärde våningen. Wallenberg anklagades, enligt flera vittnen, för spioneri. Hille uppger att det var spioneri för "amerikansk - eller möjligen engelsk - räkning". Personligen tror jag inte att det är hela förklaringen. Det är tänkbart att ryssarna i början misstänkte Wallenberg för spioneri, men de borde dock ganska snart ha kunnat övertyga sig själva om att han var oskyldig. Istället bör man nog uppmärksamma Haim Moshinskis vittnesmål lite mer. Han uppger att Wallenberg förhördades och torterades redan i Budapest - ryssarna var ute efter de rikedomar som många judar lämnat i svenska beskickningens förvar. Det är även känt, att Wallenberg fört med sig en stor summa pengar när han gav sig av från sitt högkvarter på Benczurgatan. Det är inte omöjligt att han bokstavligen rånats och därefter kastats i fängelse - spionerianklagelsen kan ha fungerat som en förevändning. Här kan också förklaringen till att sovjetiska myndigheter senare vägrade att släppa honom och t o m förnekade att han fanns i Sovjet finnas - att frige en svensk diplomat efter att först ha bestulit honom skulle bli en ganska pinsam historia. Ryssarna avvaktar. Wallenberg sitter under tiden i Lefortovskaja-fängelsets cell 203. Sommaren 1947 har man bestämt sig - Wallenberg fängslas permanent. I slutet av juli förhörs hans tidigare cellkamrater och de som kan tänkas ha haft någon kontakt med honom. Därefter isoleras de i regel en längre eller kortare tid. Wallenberg själv hade förts bort från cell 203 redan i februari samma år.

Jag vill påpeka att detta inte är något annat än en teori. Vi vet inte med säkerhet - och kommer kanske heller aldrig att få veta - varför Raoul Wallenberg arresterades och försvann in i den sovjetiska fängelsevärlden. Kanhända trodde ryssarna verkligen att han fungerat som spion i Budapest. Förhören med Wallenbergs medfångar i juli 1947 skulle då, som jag nämnt tidigare i uppsatsen, kunnat ha hållits i direkt anslutning till förhör med honom själv. Detta vet vi inte. Villius teori om händelserna den 27 juli 1947 - att förhören hölls för att NKVD ville sopa igen spåren efter Wallenberg - tror jag dock är felaktig. Teorin bygger på antagandet att sovjetiska myndigheter inte kände till att Wallenberg fanns i Moskva - vilket de uppenbarligen gjorde.

Det är med det material som är känt omöjligt att säga vart Wallenberg fördes 1947 eller var han befann sig de närmast följande åren. Vittnesmålen

*De båda
Schweiz*

är svaga och motsäger på många punkter varandra. Enligt Kalinski satt Wallenberg 1952 i Verchneural'sk-fängelset och 1953-1955 i centralfängelset i Irkutsk. Enligt Rehekampff och Mulle var han under denna tid isolerad i Vladimir-fängelset. Emil Brugger har lämnat en utförlig redogörelse om att han i augusti 1954 haft knackningskontakt med Wallenberg i Vladimir. Ljuger Brugger? Eller har han helt enkelt tagit fel på år? Kalinski uppger nämligen att Wallenberg 1955 flyttades till Vladimir, där han placerades i cell 23 tillsammans med Munters, f d lettisk utrikesminister. Var det möjligen i augusti 1955 - inte 1954 - som Brugger hade kontakt med honom? Eller ljugar Kalinski?

Rehekampffs och Mulles utsagor är svaga. De är, som jag nämnt tidigare, tredjehandsvittnesmål. Bruggers, Rehekampffs och Mulles vittnesmål kan inte heller betraktas som oberoende av varandra.

Jag tror att man bör ge företräde åt det som Kalinski uppger. Svenska regeringen - som ju har tillgång till hemligstämplat material i ärendet - tar allvarligt på hans uppgifter. De har förorsakat en notväxling mellan svenska och sovjetiska myndigheter. Vittnesmålet uppges ha stämt med utsagor, som man endast känt till på UD. Uppgiften att Wallenberg 1955 kom till Vladimir stöds också av den anonyme österrikarens vittnesmål, vilket jag nämnt tidigare i uppsatsen. Österrikaren har uppgett att han under en kort tid 1955 delat cell med Wallenberg i Vladimirfängelsets corpus II.

Under det svenska statsbesöket i Sovjet i mars 1956 gick ledarna i Kreml med på en förnyad undersökning i ärendet. Berodde detta tillmötesgående på att man verkligen funderade på att släppa Wallenberg? Stalin var borta, Sovjet upplevde sitt "töväder" - gamla synder kunde skyllas på den gamla regimen, på män som nu var utrensade eller döda. Men Ungernkrisen kom emellan och Wallenberg blev en säkerhetsrisk. I Ungern hade han vunnit rykte som någon slags frihetshjälte. Släpptes Wallenberg nu kunde han kanske skada Sovjets intressen. Ryssarna valde att dödförklara honom.

Författarparet Villius tror på den sovjetiska försäkringen av Wallenberg avlidit i Ljubljanskaja-fängelset 1947. De menar att fängelseläkarens handskrivna rapport ur källkritisk synpunkt bör ges företräde framför vittnesmålen - i det stora hela väljer de att betrakta rapporten som en lämning. Men hela resonemanget faller, eftersom ingen fått se denna lämning vare sig i original eller kopia. Jag tror att Villius dragit en felaktig slutsats.

Kalinski uppger att han såg Wallenberg sista gången den 27 oktober 1959. Två dagar senare blev Kalinski frigiven. Nästa gång Wallenberg dyker upp är året 1961. Professor Nanna Svartz får den 27 januari nämnda år av en rysk kollega höra, att Wallenberg befann sig på ett mentalsjukhus och att

han var i "mycket dåligt tillstånd". Svartz sagesman upprepade detta i mars samma år, då han menade att ett sammanträffande mellan Svartz och Wallenberg måste avgöras på högre ort - med tillägget "om han icke är död". Professor Svartz hade dessutom den 27 januari fått ett liknande besked av en annan rysk kollega.

Senare ändrade dock sagesmannen sina uppgifter. Han säger sig ha missuppfattat Svartz, en missuppfattning som berodde på hans dåliga tyska. Sagesmannen berättade också enskilt för Svartz, att han blivit uppkallad till Chrustjov, som varit mycket irriterad över det inträffade. Den ryska kollegan höll efter detta fast vid sin senare version. 1965 meddelades det att han avlidit i en hjärtattack.

Även här tror jag att Villius, som menar att det hela faktiskt byggde på en språklig missuppfattning, dragit en felaktig slutsats. "Självfallet övertygade jag mig om att jag uppfattat rätt", skriver Svartz i en tidningsartikel i Svenska Dagbladet. Kollegans tyska var ingalunda så dålig att de hade svårt att förstå varandra. Han gav dessutom liknande uppgifter vid två vitt skilda tillfällen - ett sammanträffande i januari och ett i mars. En annan rysk kollega var också införstådd med vad saken gällde. Det bör inte finnas någon anledning att tvivla på Nanna Svartz vittnesmål. Frågetecknet bör istället sättas längre bak i den eventuella vittneskedjan. Sagesmannen hävdade uppenbarligen att Wallenberg fanns på ett mentalsjukhus i Sovjet - men varifrån hade han fått den uppgiften? Hade han själv sett Wallenberg eller endast hört talas om honom?

Senare vittnesmål är knapphändiga och svåra att kontrollera. Den avhoppade KGB-agenten Haim Moshinski har uppgett att han sett Wallenberg på fängelseön Ostrov Wrangelja flera gånger mellan 1961 och 1962. En professor från en öststat har berättat att han vid några tillfällen 1966-1967 träffat den svenske diplomaten, nu en sjuk och gammal man, i fångslägre Zadivovo vid Irkutsk. Det finns fler, som säger sig ha träffat, sett eller i fångenskapen hört talas om Wallenberg under senare år. Hälften av alla vittnesmål, enligt Sjöquist, har dock visat sig vara falska.

Det mest intressanta av senare års vittnesmål är naturligtvis Kalinskis. Dels för att det kom så sent som i januari 1979, dels för att det är så detaljerat och dels för att det uppenbarligen förorsakat UD att på nytt agera i frågan. Kalinski menar att Wallenberg var i livet så sent som 1975 och man frestas att tro att utrikesdepartementet är inne på samma linje. Varför skulle de annars så många år efter Wallenbergs påstådda död på nytt ta upp ärendet med ryssarna? Vi vet också att svenska regeringen haft ärendet aktuellt långt in på 70-talet - innan Kalinskis sensationella vittnesmål kom. Bl a har rikspolisstyrelsen sysselsatt sig med Moshinskis berättelse. Materialet är hemligstämpelat.

Trots allt kan man inte av detta dra slutsatsen att Wallenberg verkligen fortfarande skulle vara i livet. Det finns allt för många frågetecken runt senare års vittnesmål. De utsagor från före detta Vladimir-fångar som finns medtagna i UD's vitbok från 1965 håller inte för en källkritisk granskning, men med tanke på UD's agerande och senare vittnesmål är det inte otroligt att Wallenberg var i livet åtminstone långt in på 1950-talet. Vad har sedan hänt? Svaret på den frågan finns kanske i utrikesdepartementets arkiv.

Trots allt kan man inte av detta dra slutsatsen att Wallenberg verkligen fortfarande skulle vara i livet. Det finns allt för många frågetecken runt senare års vittnesmål. De utsagor från före detta Vladimir-fångar som finns medtagna i UD's vitbok från 1965 håller inte för en källkritisk granskning, men med tanke på UD's agerande och senare vittnesmål är det inte otroligt att Wallenberg var i livet åtminstone långt in på 1950-talet. Vad har sedan hänt? Svaret på den frågan finns kanske i utrikesdepartementets arkiv.